

**T.C.
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ MAARİF SİSTEMİ (1861-1876)

Yüksek Lisans Tezi

Mine ÇAĞIR

Danışman

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK

Erzincan-2018

TEZ BİLDİRİMİ

Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876) isimli “Yüksek Lisans” tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Mine ÇAĞIR

EK 3: TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu alışma, TARİH Anabilim Dalının TARİH Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

**Danışman /Jüri:Yrd.Doç.Dr. İbrahim Caner
TÜRK**

Jüri : Yrd. Doç. Dr. Süleyman LOKMACI

Jüri : Yrd. Doç. Dr. Şemsettin ÇELİK

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ MAARİF SİSTEMİ (1861-1876)

Mine ÇAĞIR

Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek
Lisans Tezi, Mart 2018

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK

ÖZET

“Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876)” adlı tez, Abdülaziz Dönemi’nde ilköğretim kademesinden üniversiteye kadarki Osmanlı eğitim sisteminin temel dinamiklerini içermektedir. Tez, eğitimde modernleşme hareketlerini bütün boyutlarıyla inceleyebilmek amacıyla dört bölümden oluşmaktadır.

Tezin birinci bölümünde, modernleşen Osmanlı eğitim sistemindeki gelişim ve değişimler ele alınmıştır. Dönemin önemli gelişmelerinden biri de Maarif Nezaretinin kurulmasıdır. Tezin ikinci bölümünde Tanzimat ve Abdülaziz Devri’nde sıbyan mekteplerine getirilen yeniliklerden bahsedilmiş ve Tanzimat Dönemi’nin ortaöğretim kurumlarına işaret edilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde sırasıyla mesleki ve teknik öğretim, öğretmen yetiştirme sorunları ve açılan mektepler, askeri ve sivil mekteplerden bahsedilerek Abdülaziz Devri’nde kurulan ilmî cemiyetler açıklanmıştır. Önemli değişikliklerin yaşandığı bu dönemde açılan okullar sonraki okullara model teşkil etmiş ve Türk eğitiminin modernleşmesine katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Maarif, Maarif Sistemi, Osmanlı Devleti.

**THE SYSTEM OF EDUCATION DURING THE REIGN OF SULTAN
ABDULAZIZ (1861-1876)**

Mine AĞIR

**University of Erzincan, İnstitute of Social Sciences, Department of History M. A.
Thesis, March 2018**

Thesis Supervisor: Asst. Prof. İbrahim Caner TÜRİK

ABSTRACT

“The System of Education During The Reign of Sultan Abdülaziz (1861-1876)” titled thesis, contains that the basic dynamics of the Ottoman education system from primary school to the university called as Darulfünun. The thesis consists of four parts so as to scrutinize the modernization movements in all aspects of the education.

In the first part of the thesis, the changes and developments in the modernized Ottoman education system have been addressed. One of the important developments of the era is also the establishment of the Ministry of Education. In the second part of the study, have been discussed the innovations that brought to the primary school in the Tanzimat and Sultan Abdülaziz periods and this part indicates the secondary education institutions of the Tanzimat Era. In the third and fourth parts, vocational and technical education, major issues of teacher trainings and established schools for teachers, the military and civilian schools have discussed respectively. Moreover, scientific associations established in the period of Sultan Abdülaziz have been mentioned. Schools, established in this period of important transformations, have become a model for future schools and they contributed to modernization of the Turkish education.

Keywords: Sultan Abdülaziz, Education, System of Education, Ottoman State.

ÖN SÖZ

“Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876)” başlıklı tez, Abdülaziz’in tahta çıktığı tarihten tahttan indiği tarihe kadarki on beş yıllık dönemi kapsamaktadır. Özellikle Abdülaziz Devri’ni seçmemizin amacı bu dönemin daha önce detaylı bir şekilde incelenmemesi ve Türk eğitim tarihinde bu döneme ait önemli eksikliklerin olduğunun fark edilmesidir. Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılda pek çok alanda olduğu gibi eğitim sahasında da önemli reformlar gerçekleştirilmiş ve radikal değişiklikler yapılmıştır. Osmanlı Devleti’nin eğitim sahasında geri kaldığını anlamasıyla birlikte yeniliklerin de ardı arkası kesilmemiştir.

Tezin birinci bölümünde maarif alanında Tanzimat’tan önce ve sonra meydana gelen değişimler tespit edilmiştir. Tezin ikinci bölümünde ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarına yer verilmiştir. Aynı zamanda sıbyan mekteplerine nazaran daha modern sayılan iptidai mekteplerinin açıldığını görmekteyiz. Bu bölümde, ortaöğretim kurumları olan rüştiyeler, Galatasaray Sultanisi ve idadi mektepleri ele alınmıştır. Genel olarak bütün bölümlerde Osmanlı Devleti’nde eğitim adına belki de en önemli nizamnamelerden biri olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin maddeleri, bu maddelerin okullarda uygulanması ve hayata geçirilip geçirilmediği incelenmiştir. Üçüncü bölümde bugünkü kız meslek liselerinin temelini atıldığı ve birçok meslek okulu açıldığı belirtilmiş ve öğretmen okulları incelenmiştir. Abdülaziz Dönemi başarılarından biri olan Kız Öğretmen Okulunun açılması, kadınların kamusal alanda söz sahibi olmaya başladığını göstermektedir. Darülfünun-i Sultaninin içinde oluşturulan Hukuk Mektebi, Osmanlı Devleti’nde modern hukuk eğitiminin yapıldığı ilk yüksek mektep olma özelliğini taşımaktadır. Dördüncü bölümde ise Abdülaziz Devri’nde açılan askeri ve sivil mekteplerden söz edilirken, bu dönemde Türkçe eğitim yapmak için sivil bir tıp okulu açıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu bölümde Abdülaziz Devri’nde açılan ilmî cemiyetler açıklanmış ve bu cemiyetlerin faaliyetleri incelenmiştir.

Çalışmanın her safhasında bana yol gösteren, sabır ve hoşgörüsünü hiç eksik etmeyen akademik çalışmanın ilmî bir terbiye olduğunu öğreten kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK'e ve beni daima maddi ve manevi destekleyen aileme teşekkürü borç bilirim. Ayrıca bu araştırmanın genel sınırları ve çerçevesini oluşturduğum T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, IRCICA, İSAM Kütüphanesi, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Üniversite Kütüphaneleri, Milli Kütüphane kurumlarının çalışanlarına da teşekkür ederim. Bu tezin yeni çalışmalara ilham kaynağı olması ve tarih alanında bir eksiği tamamlamış olması dileğiyle...

Mine ÇAĞIR
ERZİNCAN 2018

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR.....	X
TABLolar	XII
GİRİŞ	1
KLASİK OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ	2
1. Medreseler	3
2. Sıbyan Mektepleri.....	6
3. Saray ve Orduda Eğitim Kurumları: Enderun ve Acemi Ocakları	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
MODERNLEŞME DÖNEMİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE DEĞİŞME- GELİŞMELER.....	8
1.1. Tanzimat'tan Önceki Durum.....	8
1.2. Tanzimat Devri'ndeki Gelişmeler.....	12
1.2.1. Meclis-i Muvakkatın Kurulması ve Çalışmaları.....	13
1.2.2. Meclis-i Maarif-i Umumiyenin Kuruluşu.....	20
1.2.3. Encümen-i Daniş.....	22
1.2.4. Meclis-i Maarif-i Muhtelit	23
1.2.5. Vilayet Maarif Meclisleri.....	25
1.3. Maarif Teftiş Hizmetleri	26
İKİNCİ BÖLÜM	
İLKÖĞRETİM VE ORTAÖĞRETİM KURUMLARI	30

2.1.	İlköğretim Kurumları	30
2.1.1.	Abdülaziz Devri'nde Sıbyan Okulları	30
2.1.1.1.	1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Sıbyan Okulları	33
2.2.	Ortaöğretim Kurumları.....	38
2.2.1.	Abdülaziz Devri'nde Rüştîye Okulları	38
2.2.1.1.	1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Rüştîyeler	51
2.2.2.	Galatasaray Sultanisi.....	53
2.2.2.1.	1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Sultaniler	56
2.2.3.	İdadi Okulları.....	58
2.2.3.1.	1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve İdadiler	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM.....	64	
3.1.	Abdülaziz Devri'nde Mesleki ve Teknik Öğretim.....	64
3.1.1.	Mühendis ve Mimar Okulları	65
3.1.2.	Erkek Teknik Öğretim Okulları.....	66
3.1.2.1.	Mekteb-i Sanayi	66
3.1.2.2.	Mekteb-i Osmani.....	71
3.1.3.	Kız Teknik Öğretim Okulları	72
3.1.3.1.	Ebe Mektebi	72
3.1.3.2.	Kız Sanayi Mektebi	73
3.1.4.	Memur Yetiştiren Okullar	74
3.1.4.1.	Mekteb-i Maarif-i Aklam.....	74
3.1.4.2.	Lisan Mektebi	76
3.2.	Abdülaziz Devri'nde Yüksek Öğretim Kurumları.....	78
3.2.1.	Darümuallimin-i Rüştî	78
3.2.2.	Darümuallimin-i Sıbyan	81
3.2.3.	Darümuallimat	83
3.2.4.	Darümuallimin-i Aliye.....	87
3.2.5.	Darülfünun	88
3.2.5.1.	Mekteb-i Hukuk-ı Sultani	91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ VE SİVİL MEKTEPLER.....	95	
4.1.	Askeri Mektepler.....	95
4.1.1.	Bahriye Mektebi	95
4.2.	Sivil Mektepler.....	96
4.2.1.	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	96

4.2.2. Robert Koleji.....	98
4.3. Abdülaziz Dönemi Kurulan İlmî Cemiyetler	99
4.3.1. Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye	99
4.3.2. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye ve Darüşşafakanın Doğuşu	100
4.3.3. Arkeoloji Müzesi ve Müze-i Hümayun Mektebi	103
SONUÇ	105
KAYNAKLAR	107
Arşiv Kaynakları	107
Resmî Yayınlar	107
Kitap ve Süreli Yayınlar	108

KISALTMALAR

A. AMD. d	Ahmedi Kalemî Defterleri
A. MKT. NZD	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT. MHM.	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
ABD	Anabilim Dalı
B	Recep
BEO	Bâbîâli Evrak Odası
Bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemâziye'l-âhir
c.	Cilt
Ca	Cemâziye'l-evvel
Çev	Çeviren
DH	Dâhiliye
DH. MKT	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DUİT	Dosya Usulü İrade Tasnifi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
ed.	Editör
HAT	Hatt-ı Hümayun
Haz	Hazırlayan
HR	Hariciye
HR. TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Kalemî
IRCICA	İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ	İrade
İA	İslâm Ansiklopedisi
İÜHFİM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
L	Şevval

M	Muharrem
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MF. MKT	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MMS	Meclis-i Mahsus
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL	Meclis-i Vala
N	Ramazan
Nr.	Numara
öl.	Ölüm tarihi
p.	Sayfa
R	Rebi'ül-âhir
Ra	Rebi'ül-evvel
S	Safer
S.	Sayı
s.	Sayfa
St.	Satır
Ş	Şaban
ŞD	Şurayı Devlet
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TAED	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve bunun gibi
Yay	Yayınlayan
Y. EE	Yıldız Esas Evrakı
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Z	Zilhicce
Za	Zilkade

TABLolar

Tablo 1: 1873-1890 Tarihleri Arası Dört Yıllık Sıbyan Mekteplerinin Ders Programı ve Haftalık Ders Saatleri.....	37
Tablo 2: 1863 Senesinde İstanbul'daki Erkek Rüştiye Mektepleri, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.....	43
Tablo 3: 1876'da İstanbul'daki Rüştiyeler.....	47
Tablo 4: Bab-1 Zaptiye İdaresindeki Rüştiyeler.....	48
Tablo 5: Vilayet Rüştiyeleri.....	49
Tablo 6: 1874 Yılında Kız Rüştiyelerinin Öğrenci Sayıları ve Rüştiyelerin İsimleri	50
Tablo 7: Mekatib-i İdadiyenin Umum Dersleri.....	62
Tablo 8: İstanbul'daki İdadilerin Adları, Talebe ve Muallim Sayıları.....	63
Tablo 9: 1868 Tarihli Nizamnameye Göre Sanayi Mektebinde Okutulacak Dersler.....	69
Tablo 10: 1874 (1291) Devlet Salnamesine Göre Sanayi Mektebinde Bulunan Öğrenciler.....	70
Tablo 11: 1870 Yılı Başlarında Mekteb-i Aklamın Ders Programı.....	75
Tablo 12: 1874 Yılında Aklam-ı Askeriyeye Ait Ders Programı.....	76
Tablo 13: 1872 Senesinde (Dersaadet ve Bilâdı Selâse) Maarif Nezaretinin İdaresi Altındaki Bütün Mektepler ve Talebeler.....	77
Tablo 14: 1873-1874 Sıralarında Darülmuallimat Ders Programı.....	86
Tablo 15: Darülmuallimatta Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Sayısı (1872-1876).....	87
Tablo 16: Darülfünunda Okutulan Dersler.....	90
Tablo 17: Deniz Harp Okulu Arşivindeki Sınav Cetvellerine Göre 1869-1876 Yılları Arasında Mekteb-i Bahriye Sınıflarına Bakılarak Öğrenci Dağılımı.....	95

GİRİŞ

Eğitim ve öğretim çok zor ve karmaşık bir konu olmakla birlikte, toplumların vazgeçemeyeceği kadar ciddi ve önemli bir meseledir. Bu konunun zor ve karmaşık oluşunun sebebi, eğitim-öğretimin çok çeşitli ve birbirinden ayrı disiplinleri kapsaması ve onların bileşik görüntüsüyle uğraşmasıdır. Eğitim ve öğretim aynı anda hukuki, dini, iktisadi, ahlaki ve teknik bir meseledir. Toplum hayatındaki önemiye medeniyet ve kültürün gelişmesinin eğitime ve öğretime bağlı olmasından ileri gelir. Dolayısıyla maarifin mazisi, hâli ve istikbaliyle ilgili meseleleri ele almak gerekmektedir. Maarifin geçmişi üzerine genel veya derinliğine tarafsız bir bakış günümüz için faydalı düşünceleri ortaya çıkarabilir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında eğitim modernizasyonu toplumsal destek görmemiş ve mahalle mektepleri dışında eğitim ve öğretim halk arasında yaygınlaşmamıştır. Ancak Osmanlı toplumunda Tanzimat sonrası reformların gayrimüslimler lehine hissedilir hale gelmesi, batı nüfuzunun artması ve özellikle de 1856 Islahat Fermanı ile birlikte Müslümanlar karşısında gayrimüslimlerin ekonomik ve sosyal refahlarının artması, Müslüman okumuş kesim ile ulema arasında İslami eğitimin geri kalmışlığıyla alakalı bir farkındalık meydana getirmiştir.

Bu çalışmada, Sultan Abdülaziz Devri (1861-1876) maarif teşkilatı bütün boyutlarıyla ele alınmış olmakla birlikte; yapılan düzenlemeler sonucunda alınan neticeler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle imparatorlukta okulların, öğrencilerin ve öğretmenlerin nicelik ve nitelik yönünden takip ettikleri gelişme seyri üzerinde durulmuştur. Ayrıca devlet, toplum ve okul arasındaki münasebetler ele alınarak bu kavramların maarifin gelişiminde oynadıkları roller vurgulanmıştır. Böylece, Türk maarif tarihinin Sultan Abdülaziz Dönemi'ndeki on beş yıllık seyri verilmeye çalışılmıştır.

XIX. yüzyılı anlamayı kolaylaştırmak için söylenen “en uzun yüzyıl” ifadesi, bu zaman diliminin sancılı olması ve Osmanlı Devleti'nin askeri yapıdan sosyal yaşama, ekonomiye, devlet düzenine, maarifine kadar yaşadığı bir dizi kabuk değiştirme dönüşümü ve bu dönüşüm sırasında ortaya çıkan tepkileri

çağrıştırmaktadır.¹ Genel tarih yazımında “Modernleşme” serüveni olarak bilinen bu reformlar zinciri, eskiyle yeninin aynı esnada olduğu, “usul-i antika”yı temsil eden kurumlarla “usul-i cedide”yi yansıtan kurumları eş zamanlı olarak barındıran bir hayli karmaşık süreci kapsamaktadır². XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nde müspet ilimler okullarda okutulmaya başlanmış ve hatta bir de Darülfünun açılmıştır. İlmî, edebi dergilerde, gündelik gazetelerde bile artık bu ilimler hakkında makalelere rastlanılmaya başlanmıştır.³ Abdülaziz Devri’nde sıbyan okullarının ıslahına fazla gayret sarf edilmemiş olmakla birlikte rüştiyelere daha fazla ihtimam gösterilmiştir.⁴ Bu dönemin bazı önemli mekteplerini ise aşağıda belirtmekte fayda vardır⁵:

Kız Sanayi Mektebi (1869), Dâru’l-Fünûn-ı Osmanî (1870), Dâru’l-Muallimât (Kız Öğretmen Okulu) (1870), Nûr-ı Osmaniye İbtidâi Numûne Mektebi (1872), Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye (1872), Dâru’ş-Şafaka (1873), Mülkî İdâdî (1873), Dâru’l-Funûn-ı Sultânî (1874), Taşra Dâru’l-Muallimîn-i Sıbyan Mektepleri (1875), Askeri Rüştiye (1875).

KLASİK OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ

Eğitim ve öğretim hiçbir devlet ve toplumun vazgeçemeyeceği bir faaliyettir. Ancak her devlet veya toplum kendi şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda bu faaliyeti yürütmektedir. Selçuklulardan gelen devlet tecrübesine sahip Osmanlılar, fethettikleri her yerde, halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmek adına cami, mektep ve medreseler inşa etmişlerdir. Bu inşa işi Osmanlı Devleti’nde adeta bir gelenek haline

¹ Bkz: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006.

² Bkz: Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 2012.

³ Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Haz: Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli, Evrim Matbaacılık, İstanbul 1982, s. 221-222.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, TTK, Ankara 1976, s. 200.

⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, 1999, s. 188-193; Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, 1997, s. 102-103; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK, 1993, s. 75-90; Adil Şen, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 57, Güz 2013, s. 485.

gelmiştir. Okullaşma faaliyetlerine, padişah ve yakınlarının yanı sıra sosyo-ekonomik durumları iyi birçok vatandaş da katılmış, böylelikle köylere varıncaya kadar hemen hemen her yerde eğitim ve öğretim kurumları açılmıştır.⁶

1. Medreseler

Abbasiler devrinde “küttab” adıyla anılan mekteplere, Karahanlı veya Selçuklu Devleti’nde “sıbyan mektebi” denilmiş ve Osmanlı Devleti de bu ismi kullanmıştır. Osmanlı zamanla bu tip mektepleri “*dârüttalîm, dârülilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye*” gibi adlarla da anmıştır. Bu mekteplerin hocalarına “*muallim*”, yardımcılarına “*kalfa*” (halife) denilmiştir. Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış hatta fakültelerin adında bile yer almıştır.⁷

On iki yaşına kadar mahalle mekteplerinde⁸ okuma yazma öğrenen erkek çocuklar genelde kendi mahalleleri civarındaki cami derslerine devam etmişlerdir. Bu dersler: sarf-i Arabî, sarf-i Farişî, nahiv, ilmihâl ve risâle-i ahlak gibi derslerdir. Kız çocukları, erkek çocuklarla bir arada okuyabildikleri gibi ayrıca kadın hocaların idare ettikleri kız mektepleri de vardır. Kızlar on, on iki yaşına gelince mektepten alınmış ve başörtüsüz sokağa çıkarılmamışlardır. Evde nakış, dikiş ve ev işleri yapmaya alıştırmışlardır.⁹

1332’de Orhan Bey’in İznik’te açtırdığı Osmanlı medresesi tipik bir Selçuklu medresesidir. Buraya ilk müderris olarak Türk âlim ve düşünürlerinden Şerefüddin Davud-i Kayseri tayin edilmiştir.¹⁰ Kuruluş Dönemi medreseleri diğer dönemlere

⁶ Ünal Taşkın, “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. I, S. 3, Bahar 2008, s. 343-344.

⁷ Cahit Baltacı, “Mektep”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, *İslam Ansiklopedisi*, 2004, s. 6.

⁸Eski zaman mektepleri büyük bir oda gibi, en başta hoca efendinin sediri, önünde rahlesi, bir taraftan falaka, bir taraftanda deste deste değnekler, bir köşede üç dört arşın boyunca ince uzun bir sırik, hocanın göreceği bir yerde duvara asılmış bir tarafında (geldi) diğer tarafında (gitti) yazılı (geldi-gitti) tahtası... Geldi-gitti tahtası: sülüs yazı ile yazılmış çift taraflı levhanın “geldi” tarafı, çocuklardan herhangi birinin dışarı çıkabilmesine işaretir. Bkz; Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 34.

⁹ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, s. 34.

¹⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1965, s. 1.

nazaran daha tutarlı olmakla birlikte Doğu'nun ve Batı'nın tıp alanındaki kitaplarının çevirilerinin bu dönemde sadece Bursa Medresesinde okutulduğu da bilinmektedir. Bu dönemin hocaları da oldukça kaliteli ve niteliklidir. Yıldırım Bayezid'in kurduğu Bursa'daki Darü'ttıp Medresesinde uygulamalı hekimlik bilgi ve becerisinin kazandırıldığı bilinmektedir. Kadızade-i Rumi matematik, Hacı Paşa hekimlik alanında birinci sınıf bilim adamlarıdır. İlk Osmanlı medresesi kitabı XIV. yüzyıl ortalarında Molla Şemseddin Fenari tarafından yazılan *Mantık*'tır. Özetle bahsedecek olursak, Kuruluş Dönemi medreselerinin öğretim kadroları ile birlikte kaynakları, fıkıh ve kelamın yanı sıra riya ziye, felsefe, astronomi, tıp bilimlerinin yan yana okutulması nitelikli bilginlerin yetiştirilmesi bakımından henüz daha yeni kurulmuş bir beylik için övünç konusudur.¹¹

Osmanlı medreselerinde öğretmenlerin rütbe ve ücretleri sıkı bir hiyerarşiye bağlanmış ve ülkedeki medreseler bu bareme göre değerlendirilmiştir. Hariç, Dâhil ve Altmışlı dereceleri öğretim üyelerinin ilk kademeleri olup bunlar İptida ve Hareket unvanlarıyla ikiye ayrılmış ve böylece altı derece teşkil edilmiştir. İptida-i Hariç, Hareket-i Hariç, İptida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil gibi, bu dört derece Hariç ve Dâhil medreseleri, orta ve lise öğretim kademelerindeki okul öğretmenlerinin rütbe ve ücretlerine denk gelmiştir. Bunu XVI. yüzyılda eklenen İptida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı dereceleri izlemiştir. Musıla-1 Sahn ve Sahn-1 Seman dereceleri ise yükseköğrenim kademesinin başlangıcını teşkil etmiştir. Müderrisler için en yüksek dereceler Musıla-1 Süleymaniye ile başlar, Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye ve Dârülhadiste son bulur. Müderrisler; mülazım, molla, fakkaha, allame, kari, muhaddis, fakih gibi unvanlar taşımışlardır.¹² Sahn medreselerindeki öğrencilere “danişment”, tetimme medresesi öğrencilerine ise “softa” denilmiştir. Usule göre softalar, danişmentlerden ders gören kişilerdir.¹³ Sahn medreselerinde oda sahibi

¹¹ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1966, s. 23-25.

¹² Recai Doğan, “Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 37, 1997, s. 410-411.

¹³ Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. III, S. 1, Bahar 2008, s. 351.

olanlar eser yazacak kadar ilerlemişlerdir. Bu kişiler muit (doçent) olduktan sonra tetimmelerdeki öğrencilere ders verebilirlerdi.¹⁴

XVI. yüzyıldan sonra medreselere iltimas ve siyaset karışmaya başladığı için medreselerde ilmi hürriyet kalmamıştır. Önceden müderris, muid, danışment olabilmek için ehliyet, ilim ve iktidar gerekirken XVI. yüzyıldan sonra ilmi yetki göz ardı edilmiştir. Bunun sonucunda Orta Çağ'da Doğu'da büyük çoğunluğu Türk olan İslam bilginlerinin eliyle gelişmiş olan cebir, fizik, kimya, biyoloji, coğrafya gibi ilimlerin Batı dillerine çevrilmesine rağmen medreseler bu yeni bilimlere kapılarını açmamıştır.¹⁵ Felsefe, tıp ve astronomi gibi pozitif ilimler de Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra ihmal edilmiştir¹⁶.

XVIII. yüzyılın Avrupa eğitimi de kendi koşulları içerisinde sıkıntılıdır. Mesela henüz fizik ve kimya dersleri öğretim programlarına alınmamıştır veya karşı çıkanları çoktur. Okullarda görev yapan bir papaz gözlemlerini anlatırken “Eğitimimiz, kelimeler arasında yuvarlanıp gidiyor, kolejleri bitirenler bir mektup bile yazamıyor.” demiştir. Burada asıl önemli olan nokta Osmanlı'da din adamları, eğitimi belli bir normda tutmaya çalışırken papazların daha ileri ve çağdaş bir eğitim düşünceleridir.¹⁷ Medreselerin semtlerini bilmeyen müderrisler peyda olduğu gibi doğar doğmaz kendilerine müderrislik rütbesi verilen ulema oğlanlarından oluşan bir “Beşik Uleması” grubu türemiştir. Medreseler cehalet, haset, dedikodu yeri olmuş ve yeniçerilerle birleşerek her türlü yeniliğe düşman bir hal almışlardır.¹⁸

¹⁴ Şerefettin Yaltkaya, “Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 463-464.

¹⁵ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB, İstanbul, 1991, s. 12.

¹⁶ Dr. N. Gökdoğan, “Tanzimat ve Müspet İlimler”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 472.

¹⁷ Sakaoğlu, N., *Osmanlı Eğitim Tarihi*, s. 40.

¹⁸ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 20. Ayrıca bkz; Andreas Kazamias, *Education and The Quest Modernity in Turkey*, Chicago, 1966, p. 58.

2. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan mekteplerinin ilk hedefi her zaman dini maksatlı olmuştur. İslam dini kadın/erkek herkesi ilim tahsiline mecbur kılmıştır. Anne babalar çocukların aklı ermeye başlayınca okutmakla mükelleftir. Osmanlı Devleti'nde ayetler ve hadislerle teyit olunan bu yükümlülük dolayısıyla hemen her cami yanında bir mektep açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde caminin etrafında han, hamam, kütüphane, medrese, imaret, çeşme gibi binalar da yaptırılırdı.¹⁹ Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştur.²⁰ Ancak yine Kur'an'ı doğru okumaya yardımcı olacak Arapça, Elifba, tecvit ile temel dini bilgileri vermek üzere ilmihâl de okutturulmuştur. Her ne kadar I. Mahmud'un annesi ve I. Abdülhamid tarafından 1781'de yaptırılan Sıbyan Mektebinde yazı hatta kitabet derslerine yer verilmişse de bu teşebbüs genel bir mahiyet almamıştır. Kaldı ki buradaki yazı dersi, okumaya kolaylık olması ve Kur'an metinlerinin doğru olarak kopya edilebilmesi içindir. Yani kaligrafi karşılığıdır.²¹

XVI. yüzyıldan sonra çözülme süreciyle beraber, merkezileşme siyasetine olan eğilimin, modernleşme öncesindeki sıbyan mekteplerinin etkinlik düzeyinde önemli etkileri olmuştur. Mülkiyet üzerinde giderek artan tehditler ve tehlikeler, vakıf sahiplerini, kârın bütünüyle bağışta bulunan ailede kalmasına yöneltmiştir ki bu da özellikle medreselerde ve muhtemelen sıbyan mekteplerinde hiçbir nitelik aranmaksızın aile üyeleri arasından müderris ya da hoca olarak görevlendirmelere yol açmıştır. Böylece azımsanmayacak oranda, klasik eğitim ve öğretim kurumları, kâr gözetilen müesseseler haline dönüşmüştür.²² XIX. yüzyılın başlarında eğitimde modernleşmenin ilk döneminde, İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin işlevsizliği

¹⁹ Kansu, N., *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 27.

²⁰ Taşkın, Ü., "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", s. 345.

²¹ Doğan, R., "Osmanlı Yenileşme Hareketleri...", s. 413-414.

²² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara, 1991 s. 10. Ayrıca vakıflar hakkında bkz: Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c. XV, 1986, s. 24-27; Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, c. III, 1982, s. 143-164; Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)", *İÜHF*, c. LXXII, S. 1, 2014, s. 531-554.

oldukça açıktır. Nitekim bu dönemle ilgili olarak okuryazar olmayan kişilerin sıbyan mekteplerinde çalıştıkları öğrencilerin ancak yedi yıl gibi uzun ve yoğun bir öğretimden sonra okumayla bir miktar yazma öğrenebildiklerine dair bilgiler mevcuttur.²³

3. Saray ve Orduda Eğitim Kurumları: Enderun ve Acemi Ocakları

Osmanlı Devleti'nde, halk çocuklarının devam ettikleri sıbyan mektepleriyle ulema ve devletin çeşitli kadrolarına nitelikli eleman yetiştiren medreselerden başka; saraydaki çocukları okutmak, padişahın hizmetinde bulunacak memurları ve odacıları yetiştirmek, saray halkını eğlendirecek saz söz ehliyle oyuncularını eğitmek ve bunlardan da önemlisi güvenilir devlet adamı ve asker yetiştirmek üzere saray içerisinde bulunan mekteplere Enderun Mektebi denir.²⁴

Osmanlı Devri'nin eğitim ve öğretim kurumlarından olan Enderunun devamı "Galatasaray Mektebi"dir. Bu kuruluşun çekirdeğini "Acemi Oğlanlar Mektebi" oluşturmuştur. Bu okulların esas amacı ve fonksiyonlarına bakılınca o devrin medrese teşkilatı gibi akademik sayılabilecek bir eğitim kurumu vasfını taşımadığı ve daha çok saraya, Yeniçeri ve Sipahi Ocaklarına eleman hazırlayıcı kaynaklar halinde buldukları açık bir şekilde görülmektedir.²⁵ Ancak, XVII. yüzyılda, medresede olduğu gibi mevcut usullere aykırı olarak öğrenci alımında birtakım kayırmaların başlaması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara cevap verememesi, kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve güce sahip olması gibi nedenlerden dolayı mektepteki disiplin ve eğitim kalitesi düşmüştür.²⁶

²³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 84, 462-463.

²⁴Doğan, R., "Osmanlı Yenileşme Hareketleri...", s. 415.

²⁵Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesinde Tarihi Bir Bakış*, MEB, Ankara, 1964, s. 13-14.

²⁶ Doğan, R., "Osmanlı Yenileşme Hareketleri...", s. 418.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME DÖNEMİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE DEĞİŞME-GELİŞMELER

1.1. Tanzimat'tan Önceki Durum

XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa devletlerinin üstünlüğünü yalnız askeri sahada gören ve mesafeyi kapatmak için askeri müesseseleri Batı ilim, teknik ve eğitim tarzına göre ıslah etmeyi yeterli bulan Osmanlı devlet adamları, Tanzimat Devri'nde Batı'nın her alanda kesin üstünlüğünü kabul ederek devletin bütün kurumlarında ıslahat yapma ihtiyacı duymuşlardır.²⁷ Savaşlarda art arda yenilgiler ve Batı ile ister istemez kurulan ilişkiler, devlet yaşamında bazı yeniliklerin yapılmasını zaruri kılmıştır. Askeri eğitim kurumlarının durumu gündeme gelmiş ve orduda birtakım ıslahatlar yapılmıştır. Bu açıdan bakıldığında askeri teknik okullar yani mühendislikler Osmanlı Devleti'nin ilk çağdaş eğitim kurumları sayılmaktadır. Bu gelişmeler Yeniçeri Ocağı'nın ve enderunun sonunu getirmiştir. Sırasıyla 1834 yılında Harbiye, 1859 yılında Mülkiyenin²⁸ kuruluşu, bu gelişmelerin önemli halkaları olmuştur.²⁹

Osmanlı Devleti'nde eğitimin toplumu dönüştürme işlevinden önce, bizzat kendisinin dönüşüme uğradığı görülmüştür. Bunda da en önemli faktör askeri ve siyasi olaylardır. Rus donanması 1770 tarihinde Çeşme limanına sığınmış olan Osmanlı donanmasını ani bir baskınla yakmıştır. Bu felaket, Osmanlı yöneticilerini öncelikle bir “Askeri Deniz Mühendislik Okulu” açmaya sevk etmiştir. Bu olaydan sonra Osmanlı yöneticilerinin kapsamlı bir “toplumsal dönüşüm projesi” yapması gerekirken sadece askeri mektepleri kurma girişiminde bulunması ironik bir

²⁷ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 1.

²⁸ Mülkiye Mektebi kaymakam ve müdür yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. Bkz; BOA, A. MKT. MHM (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı), 94/42.

²⁹ Ercan Türk, *Türk Eğitim Sistemi ve Yönetimi*, Nobel, Ankara, 2002, s. 53.

gerçektir.³⁰ Yeniçeri Ocağı ve medreseler Batı malumatına ve bilimine muhtaç olmasına rağmen bu durumu kabul etmemişlerdir.³¹

III. Selim tahta çıktıktan sonra Nizam-ı Cedit ordusunu kurmuş ve yeniliklere başlamıştır. III. Selim, Eyüp'te bulunan Bahariye Köşkü'ne Enderun ağalarından ve eski okulların yetiştirdiği yetenekli öğrencilerden oluşan “*Mühendishane-i Sultani*” adıyla anılan bir okul kurmuştur. Bu okul daha sonra 1792'de Halıcıoğlu'ndaki Humbaracılar kışlasına taşınmış olup buranın bir kanadı da Lağımcı Ocağına verilmiştir.³² Avrupa'nın ilerlediğini gören ıslahat taraftarı devlet adamlarının çabalarıyla 1773'te Mühendishane-i Bahr-i Hümayun; 1796'da Mühendishane-i Berr-i Hümayun³³ açılmıştır.

II. Mahmud'un yönetime gelmesiyle birlikte Nizam-ı Cedit Ocağı tekrar ihya edilmiş ve Sekban-ı Cedit ismini almıştır. II. Mahmud hâkim olduğu devir içerisinde merkezi otoriteyi güçlü kılmaya çalışmıştır.³⁴ Diğer taraftan da 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve modern okullar açılmaya başlanmıştır. Amacı yeni ordunun ihtiyaç duyacağı hekimleri yetiştirmek olan Tıbbiye Mektebi (1826) 1827'de Mekteb-i Tıbbiye, 1834'te Mekteb-i Harbiyeyi³⁵ son yıllarında ise *Mekteb-i Maarif-i Adliyye* kurmuştur.³⁶ Sivillere bakacak olan hekimlerin eğitimi ise hâlâ Süleymaniye Medresesinin tıp bölümü gibi daha geleneksel kurumlarda yapılmıştır. 1831-1834 yılları arasında yine doğrudan askeri amaçlarla iki yerli okul daha açılmıştır. Bunlardan ilki yeni ordunun giyeceği ceket ve tuniklere uygun düşecek davulcu ve trampetçi yetiştirmek olan “*Muzika-ı Humayun Mektebi*” ikincisi ise “*Mekteb-i*

³⁰ Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, c. I, S. 2, 2011, s. 12.

³¹ Atuf, N., *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 48.

³² Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, s. 30.

³³ Osmanlı Devleti'nin ikinci mühendishanesidir. Bkz. Kemal Beydilli, “Mühendishane-i Berri Hümayun”, *DİA*, c. XXXI, s. 516.

³⁴ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey, İstanbul 2004, s. 104-105.

³⁵ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 2.

³⁶ Atuf, N., *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 55

Ulum-i Harbiye”dir.³⁷ II. Mahmud, üst üste gelen askeri yenilgiler sonrasında Batılı tarzda bir askeri okulun açılması gerektiğini düşündü. III. Mustafa Dönemi’nde açılan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve III. Selim Dönemi’nde açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun her ne kadar kendilerinden beklenen subayları yetiştiriyor olsalar da sayı yetersiz kaldı. Ayrıca piyade ve süvari sınıfları için olması gereken bir harp okulu yoktu. Sipahiler ve Yeniçeriler onların yerine bulunuyordu. Ancak Batılı tarzda yetişmiş subaylar, isyan ederler endişesiyle bu birliklerin başına verilemiyordu. Sonuçta II. Mahmud 1834 yılında bugünkü harp okulunun başlangıcı olan Mekteb-i Harbiyeyi açtı. Okulun açılmasında Namık Paşa ve Ahmet Fevzi Paşa da padişaha yardım etmiştir.³⁸

Osmanlı Devleti’nde, tepeden inme reform hareketlerine sert direnişler gösterilmiştir. Resmî kurumlar bazında zamanla aşılın bu direniş medrese sistemi bazında bir türlü kırılmamıştır. III. Ahmet, I. Mahmud ve III. Selim’in yaşadıkları tecrübeler, son kez reformcu padişah II. Mahmud tarafından tekrarlanmış, medrese çevresinin büyük infialıyla karşılaşınca söz konusu geleneksel kurum kendi haline bırakılmış ve eğitim yöntemi daima tartışmaya açık başka arayışlara yönelmiştir.³⁹

1830’dan sonra, II. Mahmud’un açmış olduğu reform döneminin, kendisinden öncekilere kıyas edilirse daha şuurlu ve nispeten daha cesur olduğu görülür. Osmanlı toplumunda ilk derin çelişkilerin ve çekişmelerin müesseselerde ikiliğin ortaya çıkması yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. II. Mahmud’un getirdiği yeniliklerin başında: a) Yeni bir askeri teşkilatın kurulması, b) Irk-din ayırımının kaldırılması, c) Avrupa’ya talebe ve daimî elçilerin gönderilmesi, d) Yeni üç meclisin kurulması *, e) Sadrazam ve şeyhülislamın görev ve yetkilerinin değiştirilmesi, f) Rüştiyelerin açılması vb. gelmektedir.⁴⁰ II. Mahmud’un eğitim amaçlı girişimleri bu noktaya

³⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev: Boğaç Babür Turna), Ankara, 2008, s. 118.

³⁸ Şule Sağlam Ridha (Der.), “Türkiye’deki Askerî Okulların Tarihi”, *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER)*, Araştırma 25, s. 5.

³⁹ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*, Ulusal Yayınları, İstanbul 1997, s. 261-262.

* Bu meclisler; Dârü’ş-Şûra-yı Bâb-ı Âli, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Dârü’ş-Şûra’yı Askeridir.

⁴⁰ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 2.

kadar hep askeri bir niteliğe sahiptir. Ancak 1838’de siviller için ilk ve ortaöğretim konusunun ele alındığı ve rüştiye adını verdiği okullar tasarlanmış olup “Mekteb-i Maarif-i Adliye” ve “Mekteb-i Ulum-u Edebiye” adlı iki yeni hazırlık okulu açılmıştır.⁴¹

“Meclis-i Umur-u Nafia”nın 1838 tarihinde, “umur-u” maarifle ilgili işler hakkında hazırladığı lâyiha, her ne kadar çağdaş eğitim sistemini önermiyorsa da bazı yenilikler taşıdığı kesindir. Bu yenilikler teşkilat ve düşünce yönünden şunlardır⁴²:

I — Teşkilat yönünden:

- a) Bu layihayı kaleme alan heyetle birlikte, Osmanlı Devleti’nde maarif meselelerinin ıslahını ele alan bir komisyon “Meclis-i Umur-u Nafia” içinde ortaya çıkmıştır.
- b) Selatin-i izam mektepleri olarak anılan sıbyan mekteplerinin devamı ve ikinci kademesi olarak sınıf-ı sâni⁴³ adıyla yeni tarzda mekteplerin açılması öngörülmüştür.
- c) Mekteplerin her türlü teftiş ve denetimi için bir teftiş müessesesinin kurulması kararlaştırılmıştır.
- d) Mahalle ve selatin-i izam mektepleri için bir nazırın tayini tavsiye edilmiştir.

II — Düşünce Yönünden:

- a) Her türlü zenginliğin ve saadetin kaynağı ilim ve maariftir.
- b) Bütün icat ve buluşlar ilimle olur.
- c) Fen bilgileri bu dünyadaki hayatımızın gelişmesini sağlar.
- d) Maarif ve ilimler olmazsa ticaret, ziraat ve sanayi için yapılan planlar ve gayretler boşunadır.

⁴¹ Lewis, B., *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 119.

⁴² Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, İstanbul, 1338, s. 6-10.

⁴³ II. Mahmud, sınıf-ı sâni ismini beğenmeyerek yeni açılacak okullara mekatib-i rüştiye adını vermiştir. Bkz: Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, c. XV, s.64.

- e) İlimlerin ve maarifin gelişmesi için mekatip ve medreselerin ıslahı; Harbiye, Tıbbiye, Bahriye ve Hendese fenlerine ait mekteplerin açılması,
- f) Ders programlarının düzenlenmesi,
- g) Mektepler ve hocaların mutlaka müfettişler vasıtasıyla teftiş edilmesi,
- h) Mekteplere sınıf usulünün konulması,
- i) Okuma-yazma öğrenmeden çocukların mektepten mezun edilmemesi,
- j) Fakir çocuklara devletçe yardım edilmesi gerekmektedir.
- k) Mekteplerin plansız, programsız ve nizamsız oluşu,
- l) Hâlihazırdaki ilk mekteplerin yetersizliği,
- m) Hocaların bildiklerine ve keyiflerine göre değil, müfredat programına göre, çocukların anlayabileceği şekilde ders anlatmaları ve ezbercilikten kaçınmaları vurgulanmıştır⁴⁴.

1.2. Tanzimat Devri'ndeki Gelişmeler

Bu dönemde Tanzimat'a miras olarak kalan yeni ve anlamlı terimlerin başında “maarif”, “fen” ve “nafia” sözcükleri gelir. O zaman bu terimlerin anlam kapsamı, daha sonraki anlamlarından çok daha geniştir. Bunların taşıdığı anlamların yeniliğini, genişliğini ve belirsizliğini ulema terimlerinde önemli yer tutan “ilim” sözcüğü ile karşılaştırarak kavrayabiliriz. Aslında “ilim” sözcüğü daha sonra kazandığı anlamla “bilim” demek değildir. İlim, *nakil* ve *akıl* yoluyla, yani kitap ve sünnetten gelen *kıyas* ve *icma* ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi demektir. Bu bilgiye sahip olana “âlim” denirdi. “Ulema” terimi de bunun çoğuludur. Bu ilmin okutulduğu okula ise “medrese” denir.⁴⁵

Tanzimat Devri'nde eğitim konusuna çok önem verilmiş ve yurt dışına öğrenci bile gönderilmiştir. 1840 yılındaki bir iradeye göre İstanbul'a yeni bir okul açılması gerektiği ve bu okula da Avrupa'dan hocalar getirtilerek hem daha çok öğrenciyi donanımlı bir şekilde yetiştirme imkânı sağlayacağı hem de daha az masraf yapılmış olacağı bildirilmektedir. Çünkü daha önce Paris, Viyana ve Berlin gibi şehirlere öğrenci gönderilmiş ve çok yüklü miktarda masraf yapılmıştır. Bu

⁴⁴ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 19.

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul, 2013, s. 179.

hususların serasker paşa ve lazım gelenlerle müzakere edilmesine dair bir irade yayınlanmıştır.⁴⁶

1.2.1. Meclis-i Muvakkat*'ın Kurulması ve Çalışmaları

1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edilerek modernleşmeye bir adım daha atılmıştır⁴⁷ fakat bu fermenda eğitimle ilgili ne bir beyan ne de bir işaret vardır. Buna rağmen Tanzimat'ın en başarılı olduğu konu eğitim müesseseleri olmuştur. Zaten Tanzimat'ın devamlılığını sağlamanın en iyi yolu ve dayanağı eğitim öğretim kurumlarının açılmasıdır. Çünkü bu yeni kurumların devam ettirmek ve onları esas fonksiyonlarına uygun bir şekilde yönetmek için bilgili yeni kuşaklara ihtiyaç vardır. Bu ise ancak yeni eğitim kurumlarıyla sağlanabilirdi.⁴⁸

İlmiye zümresi mensuplarının kontrolünde bulunan ve geleneksel usullerde dini konuların öğretildiği sıbyan mektepleri, Tanzimat Dönemi'ne kadar ıslah edilmeden, Müslümanlar için temel eğitim vermeye devam etmiştir. II. Mahmud Devri'nde sıbyan mekteplerinin askeri ve mesleki teknik okullara öğrenci hazırlaması mümkün görülmemiştir. Bu nedenle modern eğitim sisteminin temel eğitimde başlatılması gerekmektedir. Fakat II. Mahmud bunun ihtiyatla ve ilmiye zümresi mensuplarının tepkisini çekmeyecek tarzda yapılması gerektiğine inanmıştır. Bundan dolayı modern eğitim sisteminin hedefleriyle temel problemleri aşağı yukarı Tanzimat'ın ilanından sonra tespit edilmiştir.⁴⁹

Nitekim reform taraftarı olan devlet adamları yeniliklerin yapılmasında bilginin, tekniğin ve yetişmiş kadronun şart olduğunu görerek, geç de olsa maarif alanında reformun gerekliliğini anlamıştır. Tanzimat Fermanı'nda maarifle ilgili herhangi bir maddenin olmaması, şüphesiz Tanzimat adamlarının bu konuya değer vermemiş oldukları anlamına gelmez. Çünkü maarif alanında reform lüzumu XVIII.

⁴⁶ BOA, İ.HR (İrade Hariciye), 4/198-4.

*Geçici Maarif Meclisi olarak da adlandırılır.

⁴⁷ Refia Şemin, *Eğitim ve Öğretim Problemimiz*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, s. 7.

⁴⁸ Koray, E., *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 90.

⁴⁹ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014, s. 155.

yüzyılda anlaşılmış ve Tanzimat Devri'ne kadar bazı okulların yeni usullere göre eğitim ve öğretim yapması uygun görülmüştür. 1845'e kadar maarifle ilgili köklü değişiklik yapılmamasının asıl sebebini Tanzimatçıların ihmalinde değil, o zamanki muhafazakârların tutumlarında ve siyasi olayların yoğunluk kazanmasında aramak doğru olur.⁵⁰

3 Rebiyülahir 1261 tarihli Takvim-i Vekayi'de çıkan bir yazıda Meclis-i Muvakkat'ın açılışı hakkında şu bilgiler vardır⁵¹:

“Pâdişâhın Meclis-i Vâlâda söylediği (dinen ve dünyeviye her kесе lâzım olduğu üzere izâle-i cehl-i tebaa ile tahsil-i ulûm-u dînîye ve iktisâb-ı maârif, nâfia kazıye-i mühimmiyesinin mevkuf bulunduğunu vesailin icray-i iktizasına bakılması) sözleri üzerine.... Meclis-i Vâlâda mesele mütalaa ve müzakere edilmiştir. Cemiyetten her bir ferdin ilk önce dinî meseleleri ve farzları bellemesi ve kendi işlerinde başkasına muhtaç olmayacak derecede tahsil etmesi insanlığın icabıdır. Sonra faydalı ilimleri, fenleri öğrenmesi ve mümkün olduğu kadar malûmat, âb ve fezâil sahibi olmağa çalışması icap eder... Bunun için İstanbul ve imparatorluk dahilinde kap eden ve elyevm mevcut bulunan mekteplerin tanzimiyle düşünülen faydaları husule getirecek surette sağlam ve daimî nizâm tahtına idhal olunmasına.... ve ilk önce mahalle mektepleri ele alınacağından ona göre bir nizâm kaleme alınması için ilmiye, seyfiye, kalemiye erbabından mürekkep olmak üzere bir Meclis-i Muvakkat tertip kılınmıştır”.

Geçici Maarif Meclisi kurulmadan önce o zamana kadar maarif işleri hakkında karar veren merciler ise şunlardır⁵²:

- 1) Meclis-i Umur-ı Nafia*,
- 2) Dar-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli,

⁵⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara, 1983, s. 168.

⁵¹ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 27-28; Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 10.

⁵² Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 18-19.

* Kuruluşu: 7 Temmuz 1838

- 3) Divan-ı Ahkâm-ı Adliye*, Muvakkat Maarif Meclisi, Reis-ül Ulema Meclis-i Vala azasından Abdülkadir Efendi'nin başkanlığında işe başladı. Altı üyeden kurulan bu meclis Abdülmecit'in onayına şu kararları sunmuştur:
- Öğretimde ilk basamağı teşkil eden sıbyan okullarının ıslahı,
 - Orta basamak olarak kurulması düşünülen rüştiye okullarının çoğaltılıp nizamlanması,
 - Yükseköğretim teşkil eden bir Darülfünun açılması,
 - Bütün bu işleri gerçekleştirmek için bir "Meclis-i Maarif" teşkili.

Bu kararlar neticesinde önceden Harbiye Mektebi Müdürlüğünde olan Dar-ı Şurayı Askeri Reisi Mühendis Ferik Mehmet Emin Paşa'nın (öl. 1851) başkanlığında ve Meclis-i Vala Reis'i Sadık Rifat Paşa (1807-1856) ile Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın (1799-1857) ortak nezaretleri altında başlangıçta bir başkan, altı üye ve bir kâtipten oluşan "Meclis-i Maarif-i Umumiye" kurulmuştur⁵³. Takvimhane-i Amire binasının gerekli tamir ve bakımı yapılarak Maarif Nezaretine tahsis edilmiştir⁵⁴. Ayrıca 1857 yılında İstanbul'da iki yüz kadar okulun kullanılmayacak halde ve harap olduğu belirtilmiştir. Eğitimin devam etmesi için okullar tamir ettirilmiş, imar masrafı Evkaf Hazinesi bütçesinden karşılanmıştır.⁵⁵

Türkiye'de devlet kuruluşları içinde Milli Eğitim işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ve hükümet başkanına bağlı ilk örgütün çekirdeğini bu meclis oluşturmuştur. Meclise bağlı olmak üzere 1846'da kurulan "Mekatib-i Umumiye Nezareti" de var olan okulların yönetimi için kurulmuş bir "Genel Müdürlük" konumundadır.⁵⁶ Mekatib-i Umumiye Nezaretinin ilk başkanı Vakanüvis Esad Efendi'dir⁵⁷. Bir sene sonra yerine Kemal Efendi getirilmiştir⁵⁸. Bu Meclis, 13 Mart

* Kuruluşu: 31 Mart 1838

⁵³ Nevzad Ayas, *T.C. Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, MEB, Ankara, 1948, s. 496.

⁵⁴ BOA, A.MKT. MHM. 112/57.

⁵⁵ BOA, A.MKT. NZD (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı), 245/94.

⁵⁶ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s.19.

⁵⁷ BOA, İ. DH (İrade Dâhiliye), 135/6923.

⁵⁸ Mahmut Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 25-26.

1845'den (4 Rebiülevvel 1261) itibaren Babıali'de kendilerine tahsis olunan bir odada haftada iki gün toplanarak faaliyete geçmiştir⁵⁹.

1838 tarihinde Osmanlı maarifinde başlatılan yenilik hareketlerinde 1851 yılına kadar, yeterli olmasa da epeyce mesafe alınmıştır. Bu zaman zarfında kurulan başlıca müesseseler şunlardır⁶⁰:

A) Teşkilat:

- 1) Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti (1838/1254)
- 2) Muvakkat Meclis-i Maârif (1845/1261)
- 3) Dâimi Meclis-i Maârif-i Umûmiye (1846/1262)
- 4) Mekâtib-i Umûmiye Nezareti (1847/1263)

B) Yeni Okullar:

- 1) Mekteb-i Maârif-i Adlî (1839)
 - a) Maârif-i Adliye
 - b) Ulûm-u Edebiye
- 2) İstanbul'da beş Rüştiye⁶¹ (1848)
- 3) Darülmaarif⁶² (1850)
- 4) Darülmualimin (1848)
- 5) Darülfünun açma teşebbüsü (1846)
- 6) Vilayetlerde yirmi beş rüştiye açma kararının verilmesi (1853)

C) İlmî Kuruluşlar:

- 1) Encümen-i Dâniş

⁵⁹ Takvim-i Vekayi, nr. 283, 4 Ra 1261 (13 Mart 1845), s. 1; Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 66.

⁶⁰ Kodaman, B. *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 14.

⁶¹ Refet, Türkiye'de İbtidai Maarif, *Türk Yurdu*, c. II, S. 7, Yenigün Matbaası, Ankara, Nisan 1341, s. 39.

⁶² Osmanlı maarif tarihinde Avrupai mektep planında yapılan binada açılan ilk modern kurum. Bkz; M. Hüdayi Şentürk, "Dârülmaârif", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 548-549.

Sultan Abdülmecid, eğitimde istenilen hızda gelişmelerin olmaması üzerine 1845'te Meclis-i Valayı ziyaret ederek eğitimde yeni düzenlemeleri planlayarak her sınıf devlet adamından * bir Meclis-i Muvakkat** kurulmasını istemiştir. Bu ziyaret sırasında ise okunan hatt-ı şerifine, eğitimde din ve aklın nasıl uzlaştırılacağına ilişkin iki ilke koymuştur. Bunlardan biri "Levazım-ı İnsaniye" ilkesidir. Yani bir kişi önce gerekli dini akideleri öğrenmeli daha sonra da kimseye muhtaç olmayacak kadar "tahsil-i kabiliyet" etmelidir. İkincisi ise "icab-ı akl ve hikmet" esasıdır. Yani her kişinin ilim ve fen tahsil etmesi, adap ve fazilet kazanması, elinden geldiği kadar bilgi sahibi olması icab-ı akıl ve hikmettir.⁶³

Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla birlikte hükümetin, medreseye karşı tavizkâr tutumundan vazgeçip eğitim işlerini modern usullere göre düzenlenmeye çalıştığı resmî olarak görülmüştür. Nezaretin eğitim alanındaki yeni görevlerini, nezaretin kurulmasına medreselerle birlikte tepki gösteren Vakanüvis Ahmet Lûtfî Efendi şöyle izah eder⁶⁴:

"Zamanın icâbına göre öğrenilmesi gereken sanayi ve fûnûn-ı ticariye ve ressamîye gibi fûnûn-ı nâfi'a ve ulûm-ı cedîde-i akliyyeyi... yani fûnûn-ı garbiyenin tahsil ve tâlimi" için bir nezaret kurulmuştur. Aslında Lûtfî Efendi, ilim ve fenin az bir masrafla medreselerde de okutulacağını vurgulayarak eğitimdeki ikililiği iyice şiddetlendirmiştir.

Maarif Nezaretinin 1861 yılına kadar az da olsa "Mekteb-i Mülkiye" (1859), Kız Rüştîyesi (1859) ve diğer rüştîyeler gibi okullar açtığı bilinmektedir. Görevleriyle ilgili bir vesika ise ancak 3 Mart 1861 tarihinde "*Maarif Nezaretinin vazifelerine dâir mevâd*" adı altında nezarete yollanmıştır. Buna göre⁶⁵:

* İlmiye, Seyfiye, Kalemiye

** Geçici Komisyon

⁶³ Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, s. 64.

⁶⁴ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 21.

⁶⁵ Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim I (1938-1908)*, MEB, Ankara, 1945, s. 46-47; Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 16-17.

- 1) Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye'den başka bütün okullar Maarif Nezaretine bağlı olacaktır.
- 2) Okullar üç dereceye ayrılmışlardır: a) Sıbyan, b) Rüştîye, c) Çeşitli fenlere ait mektepler. Sıbyan okullarında Müslim ve gayrimüslim ayrı olacaktır.
- 3) Rüştîyelerde talebeler karışık (Müslim-gayrimüslim) olacak ve devlete yararlı fenlerle üst dereceye gitmek isteyenler için bazı temel bilgiler öğretilecektir.
- 4) Üçüncü derecedeki okullarda her türlü ilim ve fen okutulacak ve bu okullar da karışık olacaktır.
- 5) İkinci ve üçüncü dereceli okullarda öğretim dili Türkçe olacak ve öğretmenlerin bu dili iyi bilmeleri şartı aranacaktır.
- 6) Önceden kurulmuş olan Meclis-i Maariften başka nazırın emrinde üyeleri Müslim ve gayrimüslim olan bir Meclis-i Muhtelit kurulacaktır. Meclisin vazifesi yukarıdaki maddeleri uygulamak, mevcut okulların nizamnamelerini tamamlamak ve yapılan işleri Meclis-i Ali-i Tanzimata bildirmektir.

Bu vesikaya göre, öğretimi derecelendirilmeye ve maarif sistemini düzenlemeye ve belirlemeye çalışıldığı görülmüştür. Fakat sıbyan okullarının yine dini öğretim sahasında bırakılması ve Darülfünuna yer verilmemesi eğitim alanında hâlâ büyük eksiklikler olduğunu göstermektedir. Nezaret, özellikle de yeni bilgilerin öğretildiği yer olan rüştîyelere ve onun üstündeki çeşitli fen okullarına önem vermiştir.⁶⁶

Geçici Maarif Meclisinin ilk olarak ele aldığı konu mahalle mekteplerinin ıslahı meselesidir. Bu mekteplerin faaliyete geçmesi için çok miktarda paraya ihtiyaç duyulduğu ve yeni gelir kaynaklarının bulunması gerektiği belirtilmiştir. Meclisi-i Valanın padişaha sunduğu mazbatada, bu işler için gerekli paranın 1500 kese akçe

⁶⁶ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 17.

olduğu ve bu paranın bazı ayrı tutulan mahallelerden toplanmasının düşünüldüğü görülmektedir. Padişahın bu konudaki mülahazası: “Eğer bu mekteplerin masrafı için bazı müstesna mahalleden para tahsisi istenirse, bu mahallelerin valileri bu paraları toplamakta bir aksaklık göstermeyeceği aşikârdır. Ancak bu parayı kendilerine mal etmeleri asıl temettü’lerinden vermeyerek, yine bazı vesilelerle fukaradan çıkaracaklardır” şeklinde olmuştur. Padişah bunun adalet anlayışına sığmayacağını ifade ederek masrafları başka yollardan karşılamanın çaresine bakılmasını emretmiştir. Bu sebeple mahalle mekteplerin ıslahının zaman zaman, imkân buldukça yapılması kararlaştırılırken padişahın bu işi ertelemesini istememesi üzerine yeni gelir kaynakları oluşturulmuştur. Meclis-i Vala yaptığı inceleme sonunda birçok gelir elde ederek bu masrafların karşılanabileceğini planlamıştır.⁶⁷

18 Haziran 1869 tarihli belgede, Osmanlı Devleti’nde bazı hususlarda ilk defa hazırlanmış olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında şöyle bilgiler yer almıştır⁶⁸:

- 1- Osmanlı coğrafyasındaki sıbyan okullarının sayısı 35-40 bine çıkartılarak masraflarının tamamen halka bırakılması bildirilirken açılacak rüştiye ve idadiyelerin masraflarının 1/4’ünün devlet hazinesinden geri kalanının ise ahaliden karşılanması gerektiği,
- 2- Devlet merkezi İstanbul’da ve birçok yerde sıbyan, rüştiye ve sultani mekteplerinin çoktan açılmaya başlanması ve bu okulların sayılarının arttırılmaya çalışıldığı,
- 3- Bu mekteplere öğretmen yetiştirmek üzere darülmualimler kurulduğu ve kurulmaya da devam edileceği,
- 4- Darülfünununun açılmak üzere olduğu,
- 5- Darülmualimler ile Darülfünun derslerinin bir nizama sokulması için Meclis-i Kebir-i Maarifin görevli olduğu,

⁶⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1992, s. 363.

⁶⁸ BOA, İ.MMS (İrade Meclis-i Mahsus), 37/1541, lef 3; YEE (Yıldız Esas Evrakı), 112/6 24 C 1286.

- 6- Mektep muallimlerinin Osmanlı vatandaşı olması zaruret olsa da bazı dersler için yabancı muallimler için ehliye istihdam edilmesi gerektiği,
- 7- İlköğretimin zorunlu hale getirilmesi,
- 8- İmtihanları kazanıp devlet hizmetine girenlerin askerlikten muaf tutulması,
- 9- Ayrıca gayrimüslim çocuklarının din derslerinin yine kendi din görevlileri tarafından verilebilmesi,
- 10- İlim ve fen için gerekli görülen kitapların Türkçeye çevrilmesi gibi birçok husus bu nizamnamede yer almıştır.

1.2.2. Meclis-i Maarif-i Umumiyyenin Kuruluşu

Batılı devletlerin eğitime verdikleri önemin farkında olan Tanzimat Dönemi yöneticileri, Tanzimat Fermanı'nda yer almamasına rağmen eğitimin sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. Bu anlamda yapılan ilk girişim, 10 Ocak 1845'te Sultan Abdülmecid'in bizzat Meclis-i Valaya gelerek yöneticilere, halkın eğitimi konusu üzerinde özenle durulması gerektiğini belirtmesi olmuştur. Bu ziyaretten sonra 12 Nisan 1845'te Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuştur. Ulema, bürokrat ve askerlerin seçildiği bu meclis, eğitim reformu için çalışmalarına başlamış ve bir yıllık çalışma sonucunda bir rapor yayınlamıştır. Meclis-i Valaya sunulan bu raporda⁶⁹:

- a. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinin yeniden düzenlenmesi⁷⁰,
- b. Darülfünun'un açılması gerektiği,
- c. Eğitim işlerinden sorumlu olacak bir Maarif Meclisinin kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Emin Paşa'nın başkanlığında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiyyenin önerileri üzerine 1847'de Mekatib-i Rüştiye yerine Meclis-i Maarife bağlı yeni bir merkezi örgüt kurulmuştur⁷¹.

⁶⁹ Takvim-i Vekayi, nr. 303, 27 Recep, 1262 (21 Temmuz 1846), s. 2, St. 2; İhsanoğlu, E., "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 364.

⁷⁰ 1845'te Abdülmecid, en azından sıbyan mektebini ulemanın nüfuzundan kurtarmaya çalışmış ve kısmen de başarılı olmuştur. Bkz. Eduard Phillippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, 1999 İstanbul, s. 247.

⁷¹ Bu nezarete önce muavin, sonra müdür olarak atanan Kemal Efendi, rüştiyeleri geliştirmeye başlamıştır. Yeni rüştiyelerin ilk örneği 1847'de Davutpaşa'da açılmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiyyenin öngördüğü bu rüştiye iki yıllıkta. Sıbyan okullarından gelen öğrenciler bu iki yıllık öğretimden sonra Darülfünuna gideceklerdi. Ama Kemal Efendi buna, sıbyan okulları ıslah edilmediği için bir yıllık hazırlık süresi ve Darülfünunda okunacak derslerin girişi olarak

Daimi Maarif Meclisinin başkanlığına Ferik Emin Paşa, üyeliğine ise Esad Efendi, Said Muhib Efendi, Hariciye Müsteşarı Ali Efendi (Paşa), Ferik Mehmed Paşa, İzmirli İbrahim Paşa, Fuad Efendi*, kâtipliğine ise Recai Efendi getirilmiştir. Ayrıca bu meclisin, Meclisi Vela reisi Rıfat Paşa ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın nezareti altında bulunması planlanmıştır.⁷² Hiç vakit kaybetmeden çalışmalara başlayan Daimi Maarif Meclisi, Eylül 1846'da bir layiha hazırlayarak sadarete sunmuştur. Bu daimî meclisin azaları arasında ulemadan olan üç kişinin vefat edip yerine bürokratlardan üç kişinin getirilmesi önemli bir husustur ki bu da Tanzimat Devri ricalinin modernleşme hareketi içinde ulema sınıfına daha az yer verme fikrinin tesiri olduğunun açık bir örneğidir.

Ekim 1846'da Sultan Abdülmecid meseleyi "*İşbu terbiyet-i umumiye (kamu eğitimi) madde-i nafiası bayağı mülkün üss-i esası hükmünde bir keyfiyettir*"⁷³ şeklinde açıklamış ve eğitimi devletin temeli olarak kabul etmiştir. Ancak Tanzimat Dönemi'nde eğitim ve bilim ile ilgili çalışmaların birçoğunun aksadığı görülmüştür. Bunun sebebinin başında bu konuda tam ve net bir anlayışın bulunmaması ve devlet ricalinin deneme yanılma metodu ile işe başlaması gelmektedir. İkinci sırada ise Osmanlı maliye sistemi içinde, yeni kurulan eğitim ve bilim müesseselerine gereken mali desteğin sağlanmaması vardır. Başka bir ifadeyle Osmanlı maliyesinin gelenekçi yapısından dolayı buna hazır olmamasına ve finansmanın geçici tedbir ve zorlamalarla temini yoluna gidilmiş olmasına bağlanabilir.⁷⁴

bir yıllık süre daha ekleyerek dört yıllık bir eğitim programlamıştır. Bunun için de "*Türkî ibare ile bazı fünün kitapları*" yazdırmıştır. Bkz: Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim*, s. 64.

* Daha sonra sadrazam olan Keçizade Mehmed Fuad Paşa'dır.

⁷² Takvim-i Vekayi, nr. 303, 27 B, 1262, s. 2, St. 2; İhsanoğlu, E., "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 364.

⁷³ Takvim-i Vekayi, nr. 306, 10 Za, 1262 (30 Ekim 1846), s. 1, St. 1.

⁷⁴ İhsanoğlu, E., "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", s. 365.

1.2.3. Encümen-i Daniş

Geçici Maarif Meclisinin hazırladığı raporda kurulması planlanan Encümen-i Daniş, Darülfünun için gerekli ders müfredatını ve kitaplarını zamanında hazırlamak amacıyla kurulmuş bir bilim kuruludur. Mustafa Reşit Paşa'nın ikinci defa sadrazamlığa getirildiği sırada onun yardımlarıyla kurulmuştur. 40 kişi kadar olan kurul üyeleri arasında yerli ve yabancı birçok ilim adamları ile tanınmış politika adamları bulunmaktadır.⁷⁵ Encümen-i Daniş üyelerinin bazılarının isimleri şöyledir⁷⁶:

Mustafa Reşit Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Sami Paşa, Fuad Efendi, Ziver Paşa, Lebib Efendi, Hayrullah Efendi, Recai Efendi, Derviş Paşa, Edhem Paşa, Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Paşa, Subhi Paşa* , Ahmet Vefik Paşa, Münecimbaşı Osman Efendi, Hekimbaşı Salih Efendi, Müderris ve Tarihçi Cevdet Paşa.

Encümen-i Danişin kuruluş gayesini ve görevlerini, daha 1845'ten bu yana açılması düşünülen Darülfünunda okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserleri hazırlama işi teşkil etmekteydi. Çeşitli alanlarda halkın anlayabileceği sade bir dille hazırlatıp yayınlacağı kitaplarla Türkçenin gelişmesine yardımcı olması da kendisinden beklenen hizmetlerin başında gelmektedir.⁷⁷ Eğitimin ırk, din ve mezhep farkı gözetilmeden verilebilmesi medreselerle mümkün olmadığı için 1 Mart 1846'da Tahrirat-ı Umumiye çıkartılmıştır⁷⁸. Encümen-i Daniş, Darülmaarif binasında geçici olarak, 18

⁷⁵ Koray, E., *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 95-96.

⁷⁶ Mehmet Ali Ayni, *Daru'l-Fünun Tarihi*, (Haz. Metin Hasırcı), Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s. 39.

* Hamdullah Subhi Tanrıöver'in babasıdır.

⁷⁷ Abdullah Uçman, "Encümen-i Daniş", *İslam Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul 1995, s. 177.

⁷⁸ Sultan Abdülmecid mutaassıp ulemayı tamamıyla susturamayacağını biliyordu, ancak modern eğitimin cins ve mezhep farkı götmeksizin bütün tebaaya verilmesi için dini eğitimin dışında bir yol izlemesi gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle Abdülmecid, 1 Mart 1846'da Tahrirat-ı Umumiye çıkarttı. Eğitimin düzenlenmesi için bu bir başlangıç oldu ve ülkede sıbyan mekteplerinin yayılması, programlarının değiştirilmesi düşünüldü. Ancak amacın gerçekleştirildiğine dair bir belirti yoktur. İlköğretimin temeli olması gereken sıbyan mektepleri ihmal edilerek onların bir üst derecesi olan rüştiyelerin kurulmasına hız verildi. Doğrusu 1840'larda bu konuda kayda değer gelişmeler de görülmektedir. Hatta bir müddet sonra kız çocukların da öğretimin ikinci basamağı sayılan bu okullarda okuması için kız rüştiyeleri (inas rüştiyesi) açılmaya başlandı. Bunların ilki 1859'da, İstanbul'da açılan Cevri

Temmuz 1851’de Sultan Abdülmecid’in katıldığı ve Sadrazam Reşid Paşa, Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa’nın açılış konuşmasını yaptığı bir törenle hizmete başlamıştır.

Encümen-i Danişin gayelerinden biri eğitimin gelişmesi için gerekli gördüğü tedbirleri Meclis-i Maarife sunmasıdır. Bundan dolayı Encümen-i Daniş, Meclis-i Maarif-i Umumiyyeye bağlı olarak çalışan resmî bir kuruluş kimliği kazanmıştır. Tüm çabalara rağmen Encümen-i Danişin vazifelerini ne kadar yerine getirdiği, Ahmed Cevdet Paşa tarafından bile şüpheyle karşılanmış ve bu kurum isteneni verememiş olmasından dolayı 1862 yılında bir düş kırıklığıyla kapatılmıştır.⁷⁹

1.2.4. Meclis-i Maarif-i Muhtelit

Islahat Fermanı ile birlikte gayrimüslim cemaatlere kendi okullarını açma serbestliği getirilmiştir. Bu nedenle Müslim ve gayrimüslim cemaatlerin temsilcilerinden oluşan karma bir kurula ihtiyaç duyulmuştur. 1856 yılında Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi olmak üzere birer temsilciden oluşan altı üyeli bir “Meclis-i Muhtelit-i Maarif” kurulmuştur. Bu kurul okulların niteliğinin belirlenmesi, müfredat ve öğrenmelerin seçimi gibi konularda yetkili olmuştur. Meclis-i Maarif, Osmanlı genel eğitimine üç aşamalı bir yapı getirmiştir. İlkokul aşamasında (sıbyan mektepleri) öğretim dili cemaatin dili olacak, her milletin dini reisi öğretmen atamalarından ve genel olarak cemaat okullarının ilkokul seviyesinden sorumlu olacaktır. Müfredat esas olarak dini konuları içerecek, Müslümanlar ve gayrimüslimler ilkokul eğitimini ayrı ayrı alacaktır. İkinci aşamadaki rüştiye okulu mezunlarına potansiyel devlet memuru gözüyle bakıldığından bu seviyedeki okulların öğretim dili Osmanlı Türkçesi olarak belirlenmiştir. Üçüncü aşamada meslek okulları vardır. Bu okulların eğitim dili, öğretilecek sanat ya da bilimin dili ne ise o dil olacaktır. İkinci ve üçüncü

Kalfa İnas Rüştiyesidir. Bu okulların yanında kız ve erkek öğrenciler için sanayi mekteplerinin kurulması da düşünüldü, fakat diğer okullara paralel bir hızla gerçekleştirilemedi. Örneğin ilk kız sanayi okulu ancak 1869’da İstanbul’da, Yedikule’de dikimhane okarak eğitime geçti. Bkz: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım, İstanbul, 2006, s. 183-184.

⁷⁹ Mehmet Cavit Baysun, “Mustafa Reşit Paşa”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 740; Tayfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. LI, S. 1, 1996, s. 197-198.

aşamalardaki okullarda Müslümanlar ile gayrimüslimler karışık okuyacaktır. Bu yapıyla uyumlu olmak üzere Meclis-i Maarif, rüştiye mekteplerine fen bilimlerine giriş niteliğinde bazı dersler ekleyerek söz konusu okulların eğitim kalitesini artırmayı önermiştir. Ayrıca rüştiye ve yüksekokullardaki öğrencilerin üniforma giymeleri teklif edilmiştir. Meclis-i Maarifin sunduğu bu yenilikler, gayrimüslimlerin devlet okullarında okuması yolundaki Osmanlı siyaseti ortaya koymaktadır. İlkokul düzeyindeki eğitimde milletler dini kültürlerini muhafaza ederken ortaöğretim düzeyi eğitimi, gayrimüslimleri Osmanlı İmparatorluk kültürü içinde toplumsallaştırmayı amaçlamıştır. Esasında rüştiyelerin hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin ihtiyaçlarına uyarılmış bir eğitim verebileceği umudu, başka deyişle karma eğitim, oldukça iyimser bir beklenti oluştuğunun bir göstergesidir.⁸⁰

Açılan kız rüştiyeleriyle birlikte dönemin devlet adamlarının havası da değişmiştir. 1862’de Takvim-i Vekayi’de şu görüşler yer almıştır: “*Devleti yüceltecek tek yol genel eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Eğitimden kız erkek herkes yararlanmalıdır. Ailesini mutlu edecek kadın, din ve dünyasını bilmelidir. Kızların eğitimi ana ve babanın borcudur.*” Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı derneğin aynı konudaki görüşü ise 1864 yılında Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanarak yoksul ve yetişkin, kız erkek her bilgisize, din görevlerine öğretmek, bunları mektup yazıp okuyabilecek bir düzeye ulaştırmak gerektiği vurgulanmıştır.⁸¹

11 Şubat 1864’te Meclis-i Maarif-i Muhtelit kaldırılarak yerine Meclis-i Maarif kurulmuştur. Meclis-i Maarif-i Muhtelit’in kurulma amacı çeşitli din ve milletten tüm vatandaşların eğitim ve öğretimlerine mahsus okulların her türlü ihtiyaçlarının giderilmesi için oluşturulmuştur. Fakat düzgün bir şekilde toplanıp iş görememesi üzerine kaldırılmış onun yerine sıbyan okulları ve rüştiyelerin ihtiyaçlarını ve sorunlarını görüşülüp çözüm bulunması için Maarif Nazırı

⁸⁰ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 68-69.

⁸¹ Sakaoğlu, N., *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s. 82-83.

başkanlığında “Daire-i Mekatib-i Mahsusa” ve “Daire-i Mekatib-i Umumiye” adı altında iki daireden oluşacak Meclis-i Maarifin kurulmasına karar verilmiştir.⁸²

1.2.5. Vilayet Maarif Meclisleri⁸³

Vilayet Maarif Meclisleri 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle birlikte vilayet merkezlerinde birer Maarif Meclisi teşkili öngörülmüştür. Bu kurumun ilk defa 1872 yılında Tuna ve Bağdat vilayetlerinde kurulduğu bilinmektedir. Tam on üç yıl, bu icraattan başka bir şey yapılmamıştır.⁸⁴ Ayrıca eyaletlerde bulunan rüştiye ve sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi için vilayetlerde ve sancaklarda birer Meclis-i Maarif teşkil edilmesine dair bir belge de bulunmaktadır⁸⁵.

Maarif Müdürlüklerinin yanında karar organı durumunda olan Maarif Meclisleri 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre; bir başkan, biri Müslim diğeri gayrimüslim iki muavin; iki Müslim, iki gayrimüslim olmak üzere dört muhakkik*; dörtten on kişiye kadar Müslim ve gayrimüslim üye ile bir kâtip, bir muhasip ve bir sandık eminden oluşmaktadır.⁸⁶

21 Eylül 1872 yılında da Maarif Nizamnamesi'ne göre; vilayet merkezinde bir Maarif Komisyonu ve Maarif Meclisi oluşturulması için çalışmaların başladığı görülmektedir. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinde yeterli öğrenim için itina gösterilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Okulların öğretmen maaşı ve diğer masraflarının karşılanması için de bir Maarif Sandığı kurulması ve eğer mektep vakıfları varsa bu vakıftan masrafların karşılanması gerektiği, yoksa da ahaliden bu

⁸² BOA, İ.MMS, 28/1204, lef 4.

⁸³ Maarif Nezareti Salnamesi'nde vilayetlerde maarif müdürlükleri ve maarif meclisleri teşkilatına 1297'de başlanıldığı bildirilmektedir; bkz. Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 127.

⁸⁴ Vilayet ve sancaklarda maarif komisyonlarının kurulmasına çalışıldığını 4 Muharrem 1290 tarihli bir talimatnameden anlıyoruz; bkz. Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 127.

⁸⁵ BOA, ŞD (Şurayı Devlet), 205/3.

* Muhakkik: bir olay ve durumu açıklığa kavuşturmak için gereken araştırmayı yapan kimse demektir. Genellikle bu terim müfettişle eş anlamlıdır.

⁸⁶ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 44-45.

sandığa gelir temin etmek için gerekenin yapılması hakkında bir vesika yayınlanmıştır.⁸⁷

1.3. Maarif Teftiş Hizmetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 1838'lerde maarifle ilgili yazılan raporlarda teftiş kurumlarına yer verildiği görülmüştür. Meclis-i Umur-u Nafia layihasında “...mekteplerde tâlim ve teâllümde bir kaide ve nizâm olmayıp hiçbir taraftan dahi nezâret ve ikdâm olunmadığından muallimler bildikleri gibi okutmakta...” denilerek “...ulûm ve maârifin tahsilini kolaylaştırmak ve hızlandırmak için mekâtib-i mevcûdeye bir nizâm vermek ve mahalleler arasında bulunan ufak mekteplerdeki talebelerin talimlerine bakmak üzere evvelâ mevcûd olan mektep hocalarının durum ve bilgi dereceleri memurlar (müfettişler) görülen ve çocuk terbiyesinde muktedir olanların istihdam edilmesi...” gerekliliğine işaret edilmektedir⁸⁸. Bu karar sadece İstanbul'daki mahalle mekteplerinin teftişini öngörmüştür. Teftişin maksadıysa öğretmenlerin mesleki yönden yeterli olup olmadıklarını tespit etmektir. Tanzimat Devri'nde yayınlanan resmî belgelerde teftiş hizmetiyle ilgili muin, muhakkik ve müfettiş unvanları geçmektedir.⁸⁹

1846 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulduğunda bünyesinde İstanbul okullarını teftiş edecek iki memuriyete yer verilmiştir⁹⁰.

- 1) Mekatib-i Sıbyan Muinliği: Hafız Vehbi Efendi
- 2) Mekatib-i Rüştîye Muinliği: Nazif Efendi

Kısa bir süre sonra bu memuriyet kaldırılmış ise de 1847'de düzenlenen sıbyan okulları öğretmenlerine mahsus talimatnamede “Mektepleri teftiş ve hocalara yol göstermek üzere müfettişler vardır bunlara mektep muini denir” ifadesinden anlaşılacağı gibi tekrar kurulmuştur⁹¹. Hatta 1851'de Encümen-i Daniş üyeleri

⁸⁷ BOA, MF. MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), 5/45 lef 1.

⁸⁸ M. Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 8.

⁸⁹ Kâmil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, MEB, İstanbul 1974, s. 1; Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 485.

⁹⁰ Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim I*, s. 25; Ayrıntılı bilgi için bkz: Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 486.

⁹¹ Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 60.

arasında Mekatib-i Umumiye muini unvanıyla Ahmet Hususi Efendi'nin bulunması memuriyetin devam ettiğini göstermektedir⁹². Ahmet Vefik Efendi'nin de gittiği vilayetlerde maarif kurumlarını teftiş ettiği bilinmektedir⁹³.

Esat Efendi'nin nazırlığı sırasında hazırlanan bir tüzük tasarısında nazırların teftiş vazifesine değinilmektedir. İlköğretim seviyesindeki okullar hakkında hazırlanan bu tüzük tasarısında, söz konusu okulları başarı ile bitirdikten sonra bilim alanında ilerleme yeteneği bulunanların Ulum-u Edebiye Mektebine girebilecekleri kaydedildikten sonra, bu okulların da nazır olan kimseler tarafından teftiş edileceği vurgulanmıştır⁹⁴. 6 Temmuz 1863 (19 M. 1280) tarihinde Meclis-i Maarif üyesi Saffet Paşa'nın gezdiği yerlerde rüştiye mekteplerini teftiş ettiği anlaşılmıştır. Bu vesikada şöyle denmiştir⁹⁵:

“Meclis-i Maârif âzasından olub bugün dördüncü orduyu hümâyûnun teftişi usulüne tayin olunmuş olan saâdetlû Saffet Paşa'nın maarifçe olan maâlûmatı cihetiyle gideceği yerlerde bulunacak mekâtib-i rüşdiye-i sıbyanın dahi teftiş usulü için kendine mezuniyet verilemesine dair maârif nezâret-i celilesinden vûrud eden tezkiresi leffen tasdikiyle gönderilmiş bu keyfiyet muhassesata müstelzim görünmüş olmakla icrâ-yı iktizâsı babında irade olmaktadır.”

Mahmud Cevat'ın “Maarif-i Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı” adlı eserinde Maarif Nazırı Kâmil Paşa'nın hükümet merkezindeki okulların eğitim ve öğretim işlerini teftiş ettiğinden söz eder⁹⁶. 1867 yılında sıbyan ve rüştiye okullarının teftişi için Tekirdağ sancağına Hilmi Efendi'nin gönderildiği görülmüştür. *“Hilmi Efendi oraya vardığında İslâm ve Hristiyan mekâtibinin cümlesini muayene ederek her ne kadar nizam ve intizamları yolunda bulunduğunu görmüş ise de bazı noksanların ikmâline lüzum görüldüğü...”* cümlesinden anlaşılacağı üzere Maarif

⁹² Su, K., *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s. 2.

⁹³ Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. II-V, İstanbul 1969, s.664.

⁹⁴ Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 60.

⁹⁵ BOA, A.MKT. MHM. 268/30 lef 1.

⁹⁶ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 222.

Nezaret, yetersiz de olsa, teftiş işlerini yürütmek istemiştir.⁹⁷ Yine 1869 yılındaki bir vesikada, Dersaadet'te mekatib-i rüştiye teftişi için Muallim Mecid Efendi'nin Meclis-i Maarif azalığına tayin edildiği belirtilmiştir⁹⁸. Bununla birlikte teftiş hizmetinin öneminin tam anlaşıldığını söylemek mümkün değildir.⁹⁹

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi teftiş hizmetlerinde yeni birtakım hükümler getirmiş ve böylece teftiş işlemi nezaretin resmî ve kanuni görevleri arasına dâhil olmuştur. Bu nizamnamenin getirdiği hükümler aşağıdaki şekilde sıralanabilir¹⁰⁰:

- 1) Maarif idaresine bağlı olarak *“Evliye-i mülhaka merkezlerinde dahi icabına göre bir Müslim diğeri gayr-ı müslim olarak müfettiş nâmıyla ikişer nefer memur bulunacaktır.”*
- 2) Müfettişler *“Maârif Nezaret-i celilesinin intihâb ve istizanı üzerine ba irade-i seniyye tâyin olunur”*lar.
- 3) Muhakkikler ve müfettişler Vilayet Maarif Meclislerinin görevli üyeleridir.
- 4) Muhakkiklere teftiş için bir yere gittiklerinde harçlık verilecektir. Müfettişlerin harçlıkları ise maaşlarına dâhildir.
- 5) Maarif Meclisleri vilayet dâhilinde bulunan bütün mekteplerle kütüphane ve matbaaları ve diğer maarif kuruluşlarını denetleyecek ve mektepleri daima teftiş ederek gerekli ıslahatı yapacaklardır.
- 6) Maarif müdürleri ve yardımcıları vilayet merkezinde bulunan mektepleri, özellikle, idadi, sultani ve âliye mekteplerini teftişe memurdurlar.
- 7) Muhakkikler sırayla vilayetleri gezerek, mektepleri, kütüphaneleri ve sancaklarda bulunan müfettişleri teftiş edip yetkileri nispetinde bazı tedbirler alacaklar ve dönüşlerinde bir rapor hazırlayacaklardır.
- 8) Müfettişler, sancaktaki mektepleri ıslah edinceye kadar üç ayda bir, sonraları altı ayda bir teftiş edip sonucu Maarif Meclisine bildireceklerdir.

⁹⁷ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49.

⁹⁸ BOA. A. MKT. MHM, 438/9, 26 Za 1285.

⁹⁹ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49.

¹⁰⁰ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, madde: 143-151.

9) İşin icabına göre öğretmenler ve müfettişler de sancak mutasarrıflarına başvurabileceklerdir.

7. maddeye göre muhakkiklerin, yetki ve rütbe bakımından müfettişlerden önde geldiği anlaşılmaktadır. Bu iki memuriyetin konulmasıyla vilayetlerde eğitim ve öğretim işlerinin teftiş yoluyla izlenip denetlenmesi ilk defa resmî görevlilerin sürekli sorumluluğu altına verilmiştir.¹⁰¹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilanından sonra büyük Meclis-i Maarif bünyesinde Memurin-i Teftişye adı altında iki teftiş memuriyeti kurulmuştur¹⁰². Bunlar:

- 1) 1.200 kuruş maaşla Maarif Meclisi üyesi olan Şahin Efendi'nin tayin edildiği Rumeli yakası mekatib-i rüştiye ve sıbyaniye müfettişliğidir.
- 2) Yine 1.200 kuruş maaşla Maarif Meclisi üyelerinden Ahmet Efendi'nin Anadolu yakası mekatib-i rüştiye ve sıbyaniye müfettişliğidir.

Unvanlarından da anlaşılacağı gibi adı geçen iki müfettiş Anadolu ve Rumeli taraflarında hâlihazırda var olan sıbyan okullarını denetleyerek, bina, tedrisat ve öğretim kadroları bakımından ıslahın; yeni açılmakta olan rüştiyelerin de ülke çapında yayılmasını amaçlamışlardır. Bunlar vilayetlerle nezaret arasında sürekli irtibat kurdukları için; halkın isteklerini, maarif durumunu yöneticilere bildirmekle daha etkili önlemler alınmasını sağlamıştır. Fakat imparatorluğun geniş sınırlarının olması, sıbyan okullarının her yönüyle düzenlenemez durumu, öğretmen eksikliği, rüştiyelerin yeni yeni açılması, taşrada maarif teşkilatının olmaması ve halkın cahilliği müfettişlerin denetlemelerini gerçek manada engellemiştir. Teftiş hizmetlerindeki bu durum 1879 tarihine kadar devam etmiştir. 1879 yılında merkez teşkilatta iki müfettiş görevlendirilmesiyle beraber, maarif müdürlükleri ve maarif meclisleri kurulan yerlere birer müfettiş tayini yoluna gidilmiştir.¹⁰³

¹⁰¹ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 50.

¹⁰² 9 Cemaziyelâhir 1286 tarihli Maarif Nezareti tezkeresi için bkz. Berker. A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 78.

¹⁰³ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 51.

İKİNCİ BÖLÜM

İLKÖĞRETİM VE ORTAÖĞRETİM KURUMLARI

2.1. İlköğretim Kurumları

2.1.1. Abdülaziz Devri'nde Sıbyan Okulları

Sıbyan okullarının eğitim öğretim bakımından bir düzene konulması yolundaki esaslı resmî teşebbüs 8 Kasım 1846'da "Mekatib-i Umumiye Nezareti" kurulduktan ve bu okullar eğitim bakımından vakıfların hâkimiyetinden kurtulduktan sonra, "Meclis-i Maarif" tarafından hazırlanıp "*Nizamına tatbikine etfalin talim ve terbiyelerini ne veçhile icra eylemleri lazım geleceğine dair sıbyan mekâtib-i hocalara efendilere ita olunacak talimat*"ın 8 Nisan 1847'de hükümetçe yayınlanmasıyla başlamaktadır. Muvakkat Maarif Meclisi tarafından hazırlanmış olup ilköğretim program ve yönetmeliklerinin ortak bir kökü niteliğinde bulunan bu talimat, yirmi bendin birleşmesiyle oluşmaktadır. Bu talimat 6-13 yaş arasında kız ve erkek çocuklar hakkında uygulanacak eğitim ve öğretim kural ve ilkelerini belirtirken gösterilecek derslerin konularını açıklamıştır. Talimatın bazı hükümleri sıbyan okullarında başlayan öğrenimin, rüştiye öğrenimine bir temel olması gerektiğini ve amacın daha çok bu okullara öğrenci yetiştirmek olduğunu göstermiştir. Sıbyan ve rüştiye okullarında yaşı bir iş tutacak kadar ilerlemiş olup çalışmak mecburiyetinde bulunan çocukların, bu okullardan istenilen öğrenim seviyesinde imtihan verinceye kadar yalnızca sabahları birer saat okula devam etmelerine izin verilmiştir. Böylece zamanın şartlarına ayak uyduran bir esneklik gösterilmiştir.¹⁰⁴

8 Nisan 1847 yılındaki talimatname ile okullara nizam verilmeye çalışılmıştır. Bunu talimatnamenin detaylarından anlamaktayız¹⁰⁵:

- 1) Öğretim süresi dört yıl olarak sınırlandırılmıştır.

¹⁰⁴ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 38.

¹⁰⁵ Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 28-35; Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 62; Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitim'in Doğuşu ve Gelişimi*, s. 58-60.

- 2) Sıbyan okullarının rüştiyelere temel olması ve bunlara öğrenci yetiştirilmesi kabul edilerek öğretim dereceleri arasında bir uyum sağlanmıştır.
- 3) Türkçe derslerine önem verilerek eğitimde millileşmeye doğru bir adım atılmıştır.
- 4) İlköğretimde birlik ve bütünlük temini yoluna gidilmiştir.
- 5) Okuma ve yazmaya aynı ölçüde önem verilmiştir.
- 6) Okullarda teftiş usulü ve öğrencilerin devam mecburiyetinin sağlanması öngörülmüştür.
- 7) Okullara taş levha ve divitin sokulması uygun görülmüştür.

Bu yeni talimatla birlikte okunacak derslere; harekeli Türkî, ahlak-ı memduha, Türkî tecvit, Türkî ilmihâl ve hatt (yazı) derslerinin eklendiğini görmekteyiz. Okuma-yazmanın aynı önemde tutulduğu belirtilirken falaka ve dayığın da okullardan kaldırılmış olduğu söylenmektedir. Öğretim yılının dört yıl olduğu tespit edilmiştir. Bu talimatın yayınlanmasıyla birlikte metotlu öğretime doğru ilk adımların atıldığı ve okulların imkân nispetinde uygun bir düzene koyulmak istendiği görülmüştür.

Aslında Tanzimat'ın ortaya koyduğu ilköğretim müessesesinin değer bakımından eskisinden pek de farklı bir karakter gösterdiği söylenemez. Bu devirde sıbyan okulları için bir gelir düşünülmemiştir. Ayrıca öğrencileri hayata hazırlayan bir ders programı düzenlenmemiş ve sıbyan okullarına öğretmen yetiştirme meselesi de ele alınmamıştır.¹⁰⁶

XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'daki mahalle mekteplerinin yetersizliği iyiden iyiye göze çarpmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde bile mahalle okullardaki bazı hocaların okuma yazma bilmediğine, bazı öğrencilerin ise on yedi yıllık yoğun eğitim sonrasında ancak okuma yazma öğrendiklerine ilişkin bilgiler mevcuttur.¹⁰⁷ Bazı belgelerde ise sıbyan mektepleri hocalarının daha da ileri giderek rüştiye mekteplerine öğrenci vermediği anlaşılmaktadır. Rüştiye mekteplerinin

¹⁰⁶ Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 60.

¹⁰⁷ Somel, S., *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 41.

şikâyetleri üzerine sıbyan mekteplerinde dört beş sene okuyan ve yaşları on iki-on üç olan çocuklar rüştiye mekteplerine gönderildiği tespit edilmiştir¹⁰⁸.

1864'te kurulan "Mekatib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu" 1868'de sıbyan okulları için on maddelik bir nizamname tertip etmiştir. Nizamnamenin getirdiği yenilikler; sıbyan okulu dersleri arasına imlâ, malûmat-ı nâfia, coğrafya ve aritmetik derslerinin konulmasından ibarettir¹⁰⁹. Fakat bu nizamname de uygulanamamıştır. Böylece 1857'de Maarif Nezaretinin kurulmasından 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasına kadar geçen on iki yıllık bir zaman diliminde göze çarpan bir gelişme olmamıştır.

İlköğretimin istenilen şekilde gelişmesi birçok şartlara bağlı olmuştur. Bunlardan birincisi yeni eğitim zihniyet ve usullerini kavramış öğretmenlerin yetişmesidir. Maarif Nezareti kuruluncaya kadar maarif hakkında pek fazla bir iş yapılmamıştır. 1862'de, nezaret kurulduktan bir müddet sonra, İstanbul ve çevresindeki bütün okulların birden düzene sokulmasındaki güçlük dikkate alınarak merkezde çeşitli yerlerde kurulan 36 okulda yeni kuralların uygulanmasına ve bir kısım okulların öğrencilerinden haftalık almaları şartıyla öğretmenlerine aylık bağlanmasına başlandığı görülmüştür. Sıbyan okullarının asıl bir nizama konulması 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin kabul edilmesi ve uygulamaya başlanmasıyla gerçekleşmiştir. Nizamname, genel öğretimin ilk basamağı olan bu okulların her mahalle ve köyde en az bir tane olmak üzere açılması esasını koymuş ve bunları kız, erkek, Müslim ve gayrimüslim ayrı ayrı olmak üzere dört yıllık okullar haline getirmiş ve okutulacak dersleri konularıyla göstermiştir.¹¹⁰

Bundan önce, okula devam mecburiyeti hakkında yayınlanan ferman ve beyannamede erkek çocuklarının düşünüldüğü görülmekteydi. Fakat ilk defa bu nizamnameyle memlekette kız ve erkek çocuklar için ilköğretim mecburiyeti konulmuş bulunmaktadır.¹¹¹ Meclis-i Maarif-i Umumi, sıbyan okulları hakkında yeni

¹⁰⁸ BOA, MF, MKT, 13/19, 3 § 1290.

¹⁰⁹ Nizamname için bkz: Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 59-60.

¹¹⁰ MUN, mad. 3-17.

¹¹¹ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 39.

birtakım ıslahat tedbirleri almaya lüzum görmeden Meclis-i Muvakkatça alınan kararları uygulamaya koymuştur. Bu kararlar¹¹²:

1. Islahata ilk önce mahalle mekteplerinden başlanması,
2. Mevcut okul hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi,
3. Yetersiz kimselere hocalık yaptırılmaması,
4. Sınıf ve imtihan usulünün getirilmesi,
5. Her şeyin nizam ve usulüne göre yürütülmesinden ibarettir.

2.1.1.1. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Sıbyan Okulları

Sıbyan okullarının bir nizama konulması, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin kabul ve uygulanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Nizamnamede, tahsil müddeti 4 yıl olan sıbyan mekteplerine ait hükümler şöyledir¹¹³:

- 1) Nizamnamenin üçüncü maddesinde yer alan “*her mahalli ve karyede ve icabına göre bir iki mahalle veyahut bir iki karyede lâakal bir sıbyan mektebi bulunacak ve muhtalıt olan karye ve mahallelerde islâm okulu başka ve eftali gayrimüslime okulu başka olacaktır*” hükmü ile maarif görevi bir kamu hizmeti haline getirilmiş, gayrimüslimlere ayrı okullar açma yoluna gidilmiştir. Böylece Müslüman olmayan Osmanlı tebaasına kendi “usul-i diniyeleri”ni öğrenmeleri ve programdaki dersleri kendi dilleriyle okumaları imkânı sağlanmıştır.¹¹⁴
- 2) Bir mahalle veya bir köyde, iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara diğeri erkeklere tahsis edilecektir.

Kız ve erkek çocukları için ayrı ayrı mektepler tahsis edilmesi kararlaştırılmasına rağmen bazı mekteplerde karma eğitim yapıldığına şahit olmaktadır. Bu nedenle Maarif Meclisinde kaleme alınan tenbihname mahalle imamlarına gönderilmiş ve camilerde okutulmuştur. Tenbihnamede hoca ve ahaliye, kız ve erkeklerin ayrı ayrı ders görmesi konusunda uyarı yapılmıştır¹¹⁵.

- 3) Devam mecburiyeti; erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arasındadır.

¹¹² Meclis-i Maarif-i Umumiye kararı için bkz; Berker, A., *Türkiye’de İlk Öğretim*, s. 20-23.

¹¹³MUN, mad. 3-17; Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 96-98.

¹¹⁴ Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 201-202.

¹¹⁵ BOA, MF. MKT, 10/91, 1 R 1290.

- 4) İmtihanlar ise köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır.
- 5) Hocaların Osmanlı tebaasından ve Darülmualiminin mezunu olması zorunluluğu getirilmiştir.
- 6) Okulun nizamnamesine uymayan hocalara çeşitli cezalar verilecek veya işten uzaklaştırılacaktır.

Darülmualiminde az sayıda öğretmen mezun olduğu düşünüldüğünde böyle bir şartın koyulmasıyla eğitimde medrese hocalarına yer verilmek istenilmediği anlaşılmaktadır.¹¹⁶

- 7) Sıbyan okullarının inşa, tamir ve diğer masraflarıyla hocalarının maaşları mahalle ve köy halkı tarafından karşılanacaktır.

Nizamnamede sıbyan mekteplerinde okutulacak dersler: *usûl-i cedide tarzıyla elifba, Kur'ân-ı Kerîm, tecvid, ahlâka ilişkin resail, ilm-i hal, yazı talimi, fenn-i hesap, tarih-i Osmanî, coğrafya, malûmat-ı nâfia* olarak 6. maddede belirtilmiştir. Ayrıca derslerde değişiklik ancak nezaretin izniyle gerçekleştirilecektir.

Bu hükümlerden, devletin ilköğretimi bütün imparatorluğa yaymak ve öğretim yaşına gelmiş her çocuğa minimum düzeyde eğitim vermek istediği anlaşılmaktadır. Daha önce ilköğretim reformunu İstanbul dışına taşırmayan zihniyetle karşılaştırılırsa, bu hükümlerin ne kadar ileriye dönük olduğu görülür.

Sıbyan mekteplerine devam ödevi hakkındaki dokuzuncu maddedeysse “parasızlık” kaydı yoksa da 4, 19, 35’inci maddelerdeki hükümler dolayısıyla sıbyan, rüştiye, idadiye mekteplerinde öğretimin parasız olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁷

1869 Nizamnamesi’ne göre sıbyan okullarının ıslahı yahut “ıptidai” adı altında yeni usulde öğretim yapan okulların açılması için ilk esaslı teşebbüs, 1870 tarihinde olmuştur. Bu teşebbüs sadece İstanbul’u değil bütün imparatorluğu hedef almaktaydı. Başlangıçta sıbyan okullarında okutulacak kitapların açık, sade ve öğrenciye şevk verecek şekilde yeniden hazırlanması işi ele alınmıştır. Hazırlanacak kitapların vasıfları ve içeriği, 25 Muharrem 1287 (1870) tarihli Takvim-i Vekayi’de belirtilmiştir. Özellikle “elifba” için yeni heceleme usulünün ve altı ayda okumayı

¹¹⁶Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 64.

¹¹⁷ Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 201-202.

öğretecek kolay bir yöntemin bulunması ve ayrıca kitabın içine resimlerin de konması şart koşulmuştur. Din, ahlak, dil, tarih, coğrafya ve malumat-ı nafia gibi ders kitaplarının da nasıl hazırlanacağı hakkında bilgi verilmiştir. Yalnız bu kitapların bastırılıp bastırılmadığı konusunda elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Ancak daha ileriki yıllarda pek çok yeni kitabın bastırılıp dağıtılmış olduğu bilinmektedir. Bu yeni kitaplar sadece iptidailer için hazırlanmıştır. Zira sıbyan okulları eski usulde öğretime devam etmiştir.¹¹⁸ Yeni usule göre hazırlanmış olan tedris programının uygulanması ve tecrübesi için 1872 tarihinde İstanbul'da Nuruosmaniye Cami içinde bulunan eski bir binada İptidai Mektebi açılmıştır. Daha sonra imparatorluğa yayılacak olan iptidai okullarının ilki budur¹¹⁹.

1869 Nizamnamesi, vilayetlerde ilk olarak Rumeli'de uygulanmaya başlanmıştır. Bu hususta yayınlanan 13 Ağustos 1288 (1872) tarihli bir vesikada, özellikle okulların bina, hoca ve mali meselelerine ilişkin çözüm yolları önerilmiştir¹²⁰. Bu vesikada mahalle ve köylerde mektebe müsait yer ve binalara okul yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Eğer mevcut bina yok ise inşası için ahalinin icbar ve teşvik edilmesi söylenmiştir. Sıbyan mektepleri hocalarına yılda 800-1.200 kuruş arasında maaş tahsisi uygun bulunmuştur. Bu maaşların ödenmesi için:

- 1) Mektebin vakfı varsa onun gelirlerinden,
- 2) Bölgenin “avârız^{*}” parası mevcut ise ondan alınacak hissedenden,
- 3) Mahalle ve köyde mirasçısı olmayan ve hayrata vasiyet olunmuş paraların mekteplere ayrılan miktarından,
- 4) Mahalle ve köy ahalisinin vereceği fitre ve kurban derilerinden faydalanılması ve yeterli gelmezse yine halktan alınacak yardımlarla tamamlanması,

¹¹⁸ Takvim-i Vekayi, 25 Muharrem, 1287 Çarşamba; Kodaman, B, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 64.

¹¹⁹ Ergin, O., *Türkiye Maârif Tarihi*, c. I-II, s. 390.

¹²⁰ Ergin, O., *Türkiye Maârif Tarihi*, c. I-II, s. 466-467.

*Avarız: Osmanlı İmparatorluğu'nda halktan alınan bir çeşit vergidir. Daha önce belediyeye verilen avarız, bu tarihten itibaren maarife verilmeye başlanmış ve 1875'te kaldırılmıştır.

Bu kurala göre, ilk önce Tuna vilayetinde saptanan yerlerde sıbyan okulları açılmış ve ayrıca bazı hocalarının istihdamına lazım gelen gelirler de bu yoldan elde edilmiştir.

1876 tarihine kadar usul-i cedidenin uygulandığı iptidai okullarıyla dersler yönünden çok fazla uğraşılmışsa da kolay okutma yollarını araştırmaktan başka bir şey yapılamamıştır. Fakat bu arada iki önemli teşebbüsün yapıldığını da unutmamak gerekir:

- a) Sıbyan okulları yönetiminin halka verilmesi hareketidir. 1875 senesinde 34 maddelik bir talimatnameyle İstanbul sıbyan okullarının yönetimi mahalle halkından oluşacak “*tedris meclisi ve tedris meclisi şubeleri*”ne bırakılmıştır.
- b) İptidai okullarında uygulanmak üzere 1875 tarihinde yayınlanan *Rehniümâ-i Muallimîn-i Sıbyan** adlı kitabın bir komisyon tarafından hazırlanması işidir.

Ne var ki her iki talimatın da Abdülhamid Devri’nde uygulanması üzücü bir gerçektir.¹²¹

* Sıbyan okulları öğretmenleri için kılavuzdur.

¹²¹ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 65-66.

Tablo 1: 1873-1890 Tarihleri Arası Dört Yıllık Sıbyan Mekteplerinin Ders Programı ve Haftalık Ders Saatleri¹²²

Birinci sene	İkinci Sene	Üçüncü sene	Dördüncü Sene
Elifbay-i Osmanî (12)	Kur'an-ı Kerim (6)	Kur'an-ı Kerim (6)	Kur'an-ı Kerim (6)
Kur'an-ı Kerim (6)	İlm-i hâl (2)	Tecvid (1)	Coğrafya (2)
Kıraat-ı Türkiye (5)	Malumat-ı İbtidaiye (1)	Sarf-ı Osmanî (2)	Tarih (2)
Hesab-ı Zihni (0)	Tadâd ve Terkim (1)	Hesab (2)	Kavâid-i İmlâ (1)
	Hatt-ı Sülüs (1)	Sülüs ve nesih (1)	Hatt-ı Rik'a (1)

¹²² Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 112-113; Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, c. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 55-56.

2.2. Ortaöğretim Kurumları

Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde ortaöğretim basamağında yer alan okul tiplerinin başlıca şu isimler ve tarihleri altında biçimlendirilip geliştiğini ve kurumsallaştığını görmekteyiz¹²³:

- 1) Rüştiye Okulları (1838)
- 2) Galatasaray Sultanisi (1868)
- 3) İdadi Okulları (1873)

2.2.1. Abdülaziz Devri'nde Rüştiye Okulları¹²⁴

Rüştiye okullarının genel öğretimdeki yeri sık sık tereddütlere ve karışıklıklara sebep olmaktadır. Çünkü maarif tarihçilerinin bir kısmı rüştiyeleri, ilköğretime; diğer bir kısmıysa ortaöğretime dâhil etmektedir. Gerçekte ise rüştiyeleri, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonralarıysa ortaokul karakterine sahip bir öğrenim derecesi olarak görmek mümkündür. Bu okulların başlangıçta Darülfünuna, daha sonraları idadilere basamak olması, rüştiyeleri ortaöğretim içinde ele almaya sevk etmiştir.¹²⁵

Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde ve bir medeniyet oluşturmasında eğitim öğretim müessesesi olan medreselerin büyük katkısı olmuştur. Medreseler ve bunların altında eğitim yapan sıbyan mektepleri vakıfların idaresi ve kontrolünde olan kurumlardır. Bunlar XVII. yüzyıla kadar işlevlerini iyi bir şekilde devam ettirmişlerdir. Ancak bundan sonra gerek vakıfların bozulması gerekse de doğrudan medreselerin kendi sistemlerini bozmasından dolayı eğitimde toplum ve devlete yararlı hizmetler verilmekten uzaklaşmaya başlanmıştır.¹²⁶ II. Mahmud yüksekokullara öğrenci yetiştirilmesini sağlamak amacıyla İstanbul'un bazı

¹²³ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 42.

¹²⁴ Bu okullara “rüştiye” denmesinin sebebi: çocukların ergenlik çağına yani “rüş” yaşına erişinceye kadar, buralara devam edecekleri düşünülmüştür. Bkz: Cavit Binbaşıoğlu, *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, MEB, 1995, s. 12.

¹²⁵ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 91.

¹²⁶ Demirel, M., “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, s. 64.

semtlerinde “rüştîye” adıyla okullar açmıştır. Sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan rüştîyenin açılmasıyla bugünkü ilk mekteplerin temeli atılmıştır.¹²⁷

Rüştîyelerin özelliği, medrese tipinde bir okul olmaması yani dünya işlerine ve hayata yönelik bir okul olmasıdır. “Rüşt” sözcüğü de “çocukluktan çıkıp ergenliğe geçmiş, ergin olmaya yönelmiş” anlamına gelir. Tanzimat hareketiyle yeni kurulan devlet örgütlenmesine memur yetiştirmek görevi de bu kurumlara verilmiştir.¹²⁸ Tanzimat Dönemi gelişen eğitim kurumları sadece askeri kurumlarken, Tanzimat’tan sonra sivil bürokrasinin yaygınlaşmasıyla birlikte sivil eğitim kurumları da gelişmeye başlamıştır. Sivil bürokrasi, Mekteb-i Maarifi Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulum-u Edebiye (1839) ile başlamıştır. Birinci okulun ismindeki Adliye, okulun adaletle ilişkisini göstermektedir. Sultanın mahlası “Adlî” olduğu için bu adı almıştır. Bu iki okul, 1838’de Meclis-i Valaca kurulması kararlaştırılan rüştîye okullarının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Sıbyan okulları sonrasında bir ilköğretim niteliğindeki dört yıllık rüştîyelerin programında din ve ahlak eğitiminin ağırlığını korumasına karşın Türkçe inşa (düz yazı) vb. bazı yenilikler de uygulanmıştır. “*Rüştîye mektebinde talebeler; sıraya oturacak, dersler sıbyan mektebinde olduğu gibi her çocuğa teker teker değil sınıf talebesi kısım kısım ayırarak her kısma birden gösterilecekti*”. Böylece eğitim tekniğinde küçük grupların eğitiminden büyük grupların eğitim tekniğine geçişte bir adım atılmıştır. Mekteb-i Ulum-u Edebiye ve Mekteb-i Maarif-i Adliyenin sınavları Sultan Ahmet Camisi’nde padişah ve devlet erkânı huzurunda yapılırdı. 1839’da kurulan Mekatib-i Rüştîye Nezaretine, İmamzade Esad Efendi atanmıştır. Buna karşın 1847’ye değin bu tür okulların sayısı ikinin üstüne çıkmamıştır.¹²⁹

Rüştîyeler, ilk önce dört yıl olduğu halde Darülmaarif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmıştır. Fakat 1863’te beş yıla indirilmiştir. 1846 Talimatnamesi’ne göre ders programı; Kur’ân, akait, Arapça, hesap ve yazıdan ibarettir. 1848’de Kemal

¹²⁷Necdet Hayta ve Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışına Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005, s. 110.

¹²⁸ Binbaşıoğlu, C., *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 12.

¹²⁹ Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim*, s. 63.

Efendi, rüştiyelerin ders programlarını yeniden düzenleyerek, bu derslere Farsça, coğrafya ve hendeseyi de eklemiştir.¹³⁰

Bütün bölümlerde öğretim parasızdır. Okulların bakımı, seçme yapılmaksızın ulema içinden veya dışından alınıp tayin edilmiş bulunan öğretmenlerin maaşı, her tarafa yayılan öğretmen okullarına varıncaya kadar bütün okulların masrafları hatta öğrencilerin kitapları ve öğretim araç ve gereçlerinin temini tamamen devlet tarafından yürütülmekte ve karşılanmaktadır.¹³¹ Rüştiyelerin gelişiminde, 1848'de Mekatib-i Umumiye Nazırlığına atanan Kemal Efendi'nin hizmeti büyüktür. Kemal Efendi, Numune Mülkiye Rüştiye Mektepleri açarak düzenli ve programlı ilk-ortaokul öğretimini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Davutpaşa Rüştiyesi, numune rüştiyelerin ilkidir. Burada alınan olumlu sonuçlar eyaletlerde de benzeri okulların açılması fikrini doğurmuştur. Sıbyan mezunlarının, iki yıllık rüştiye öğretiminden sonra, açılacak Darülfünuna girebileceği ilkesi getirilmiştir. 1852'de numune rüştiyesinin sayısı 12'ye çıkmıştır¹³². 1860'a değin açılanlarla İstanbul'daki numune rüştiyeleri 18 oldu*. Bu okullarda yaklaşık 1800 dolayında öğrenci okumakta, 160 kadar da muallim ve hizmetli (bevrap) görev almaktaydı.¹³³ Kemal Efendi rüştiye okulları için "*Türkî ibare ile bazı fünün kitapları*" yazdırmıştır. 1849'da Bezmialem Sultan "*Darülmaarif***" adıyla programı rüştiyeden biraz daha gelişmiş ortaöğretim düzeyinde bir mektep açtırmıştır. 1853'te vilayetlerde 25 rüştiye açılması kararlaştırılmıştır¹³⁴. Bu okulların 7'sinin Anadolu'da 15'inin Rumeli'de ve 3'ünün

¹³⁰ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 92.

¹³¹ Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev: Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998, s. 153.

¹³² Bayram Kodaman 1852'de rüştiyelerin sayısını 10 adet olarak belirtmiştir. Bkz: Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 92.

*Darülmaarif, Mahmudiye, Beyazıt, Kaptan Paşa, Şehzade, Zeyrek, Fatih, Davudpaşa, Odabaşı, Eyüp, Sütüce, Galata, Feyziye, Beşiktaş, Mürgün, Beylerbeyi, Üsküdar ve Atlamataşı

¹³³ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Sistemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 84-85.

**Şimdiki Cağaloğlu'nda, İstanbul Kız Lisesi'nin olduğu yerde.

¹³⁴ Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim*, s. 64; Refet, Türkiye'de İbtidai Maarif, *Türk Yurdu*, c. II, S. 7, Nisan 1341 Ankara, s. 142-423.

Ege Adaları'nda açılmasına karar verilmiştir¹³⁵. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlandığı sırada, çeşitli vilayetlerde 87; İstanbul'da ise 12-13 rüştiye vardır¹³⁶. Darülmaarif ders programında ise ulum-ı diniye, Arabi, Farsî, hesap, hikmet-i tabiiye, heyet, coğrafya ve hendese dersleri vardır.¹³⁷

İlk kurulduklarında, sıbyan mekteplerinin daha iyi eğitim veren üst sınıfları gibi düşünülen rüştiyeler, Tanzimat Dönemi'nde genel ortaöğretim en alt düzeyinde okullar haline gelmiştir.¹³⁸ Rüştiyelerin sayısı Abdülaziz Devri'nde hızla artmıştır. 1860'ta 57, 1868'de 87 ve 1874 yılında 386 rüştiye vardır. Bunlardan 47'si İstanbul'da, 160'ı Rumeli'de, 203'ü de Anadolu'da kurulmuştur. 1863 yılında Manastır Rüştiye Mektebi genişletilmiş ve ihtiyacı olan kurumlara kitap dağıtılmıştır¹³⁹. İstanbul'daki rüştiyelerden de 9'u kız rüştiyesi olmuştur. 1874'te rüştiyelere devam eden öğrenci sayısı 20.000 kadardır.¹⁴⁰ 1869 yılına kadar rüştiyeler Tanzimat eğitimi siyasetinin temelini oluşturmuştur. Mahmud Cevat, 1869'da çeşitli vilayetlerde 31 adet rüştiyenin daha öğretime başladığını kaydetmiştir.¹⁴¹

1867'ye kadar rüştiyelere yalnızca Müslüman talebe alınmıştır. Bu tarihten itibaren, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında öğretim alanında herhangi bir fark olmadığını yabancılara kanıtlamak amacıyla Hristiyan çocuklarının da bu okullara alınması prensibi benimsenmiştir¹⁴². Ancak Hristiyanların bu haktan faydalanabilmesi için Türkçe imtihandan başarılı olmaları gerekmektedir. Aynı yıl, okula girme yaşını aşmış olanlara, din dersleri, okuma ve hesap öğretilmesi için İstanbul'da Beyazıt civarında bir okul açılmıştır. Çarşı ve pazar açılmadan önce,

¹³⁵ Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 379.

¹³⁶ Enver Ziya Karal bütün imparatorlukta 1860 yılında 57 adet rüştiye bulunduğunu; 1868'de 87 rüştiye; 1874'te de 386 olduğunu kaydetmektedir. Bkz; *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 200.

¹³⁷ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 8.

¹³⁸ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 43.

¹³⁹ BOA, MKT. MHM, 268/45. 19 M 1280.

¹⁴⁰ Karal, E., *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 200-201.

¹⁴¹ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 101.

¹⁴² BOA, DH. MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1309/53, lef 1; A. MKT MHM, 391/32, 15 Ca 1284.

çarşamba ve pazar günleri, isteyenlere dersler verilmeye başlanmıştır¹⁴³. 5 Nisan 1874'te Maarif Nezaretine Saffet Paşa tayin edilmiştir. Önceki Maarif Nazırı Cevdet Paşa ise Şura-yı Devlet Başkanlığına atanmıştır.¹⁴⁴

1859'da İstanbul'da bir kız rüştiyesi açılana kadar kızlar için okuma olanağı yoktu¹⁴⁵. Daha sonra diğer vilayetlere de kız rüştiyesi açılmaya başlanmış fakat bina ve öğretmen sıkıntısı gibi nedenlerden dolayı faaliyete geçmeleri çok zor olmuştur. Bazı kazalarda da ihtiyaç olmasına rağmen rüştiye mektebinin açılmadığı görülmüştür. Yeni kurulan rüştiye mekteplerinin ise bina ve öğretmen sıkıntısı çektiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶ Mesela Bursa'da açılması için yedi yıl önceden müracaat edilmiş olan Kız Rüştiye Mektebinin muallimlerinin 1877 yılında hâlâ tayin olmadığı görülmektedir.¹⁴⁷ Mahmud Cevat "Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı" adlı eserinde 1869 yılında 7 İnas Mektebinin Meclis-i Maarifçe açılmasına karar verildiğini belirtmektedir¹⁴⁸.

¹⁴³ Karal, E., *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 200-201.

¹⁴⁴ BOA, İ. DH (İrade Dâhiliye), 682/4756, 17 S.1291.

¹⁴⁵ Mehmet Ö. Alkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, *Tarihi İstatistikler Dizisi*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 6; Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 43.

¹⁴⁶ BOA, İ. MVL (İrade Meclis-i Vala), 532/23870, lef 3.

¹⁴⁷ BOA, MF. MKT, 46/14, 23 M 1294.

¹⁴⁸ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 101.

Tablo 2: 1863 Senesinde İstanbul'daki Erkek Rüştiye Mektepleri, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları¹⁴⁹

Okul Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Darülmâarif		İki okulun toplam
Darülmâarif İdadisi		10
Sultan Beyazıt Rüştiye Mektebi		7
Şehzadebaşı Rüştiye Mektebi		5
Fatih Rüştiye		3
Davutpaşa Rüştiye Mektebi		3
Kasımpaşa Rüştiye Mektebi		5
Beşiktaş Rüştiye Mektebi		3
Üsküdar Rüştiye Mektebi		4
Eyüp Rüştiye Mektebi		4
Rumelihisarı Rüştiye Mektebi		1
Beylerbeyi Rüştiye Mektebi		3
TOPLAM:	1125 ¹⁵⁰ (Yalnızca toplam verilmiştir)	48

¹⁴⁹ Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2010, s. 135.

¹⁵⁰ Tabloda, okullardaki öğrenci sayısı ayrı ayrı değil, toplam şeklinde verilmiştir. Bu rakama, 1863 senesindeki inas rüştiyesi öğrencileri de dâhildir.

Aynı tarihlerde Rumeli’de 45, Anadolu’da 29 adet rüştiye mektebi vardı¹⁵¹. Bu sayı 1870’de, Rumeli’de 77’ye, Anadolu’da 80’e kadar çıkmıştır¹⁵². Eğitim-öğretim meselelerinin ciddiyetle ele alındığı yerlerden biri olan Tuna vilayetinde valilik yapan Mithat Paşa’nın gayretleri eğitim tarihimizde son derece önemlidir. Paşa, 1865 tarihli buyruhduda eğitim öğretimin nasıl üzerinde titizlikle durulması gereken bir konu olduğu ve çocukların başıboş sokaklarda dolaşmasına izin verilmemesi gerektiği gibi konulara dikkat çekmiştir¹⁵³. Yeni açılan mektepler, okul bulunmayan yerlerde yaşayan halkın dikkatini çekmiştir. Mesela 1868 senesinde Bağdat vilayetinde yaşayan halk burada da rüşdiye mektebi açılmasını Maarif Nezaretinden talep etmiştir¹⁵⁴.

Rüştiye mekteplerinin eksikliklerini tamamlamak mümkün olmasa da birtakım çalışmalar yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Maarif-i Umumiye bütçesinden artan parayla rüştiye mektepleri için harita vb. bastırılmıştır¹⁵⁵. 1869 Maarif Nizamnamesi gereği hane sayısına göre okullar açılmış, okul olmayan yerlerde halk özendirilmiştir. Bu konuda bütün vilayetlere yardım edilmesi okulların nicelik bakımından artmasına sebep olmuştur.¹⁵⁶ Maarif Nizamnamesi’ne rüştiye mekteplerinde öğrencilerin vilayetlerde az olması nedeniyle bir madde ilave edilmiştir. Aileler, zorunlu ve herhangi bir ceza olmadığı için eğitimin bir sonraki aşaması olan rüştiyelere çocuklarını göndermeyi tercih etmemişlerdir. Bu nedenle rüştiyeler vilayetlerde boş kalmıştır. İlkokul diploması olmayanların sanayide çıraklığa ve esnaflığa kabul edilmemesi, askeri idadilere ve medreselere öğrenci olarak girmek isteyenlerden rüştiye diploması istenmesi gibi tedbirler alınmıştır. Bunlara ek olarak resmî dairelere de memur olarak girmek isteyenlerden rüştiye

¹⁵¹ Devlet Salnameleri, 1282, s. 116-119.

¹⁵² Devlet Salnameleri, 1287, s. 123-128.

¹⁵³ Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 37.

¹⁵⁴ Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi, (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Ankara, 2002, s. 223. (Tasvir-i Efkâr, 16 R 1285 / 06 VIII 1868’den aktaran).

¹⁵⁵ BOA, A. MKT. MHM, 267/66. 13 M 1280; A. MKT. MHM. 456/99, 20 R 1290.

¹⁵⁶ BOA, MF. MKT, 2/115, 8 Ca 1289.

mektebi diploması istenecektir.¹⁵⁷ Bazı vilayetlerde ise Müslüman olan halkın beş yüz haneden az olması sebebiyle rüştiye mektebi açılmayarak nim-rüştiye¹⁵⁸ açılması kabul edilmiştir. Mesela, Diyarbakır vilayetinin Hani ve Çüngüş nahiyelerinde yapılan mekteplerde Müslüman olan halkın iki yüz elliden az olması sebebiyle rüştiye mektebi açılmayacağından nim-rüştiye açılmasına karar verilmiştir. Hani'ye Ali Efendi muallim, Mehmet Rüşdü Efendi bevvap tayin edilirken, Çüngüş'e de Mustafa Efendi muallim olarak tayin edilmiştir. Buralara kitap ve risaleler posta yoluyla gönderilmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁷ BOA, MF. MKT, 17/114, lef 1.

¹⁵⁸ Maarif Nizamnamesi'nin 18. maddesine göre bir kasabada rüştiye mektebi açılabilmesi için 500 hanenin mevcut olması gerekiyordu. Gerek nizamname maddesi gerekse de rüştiyelerin açılmasının önündeki en büyük engellerden biri olan finansman sıkıntısının üstesinden gelebilmek için Babıali, muallim-i sani ile bir kapıcı idaresindeki “yarım (nim-nısf)” olarak tabir edilen yeni bir okul tipini açma yoluna gitmişti. Darülmallimin mezunu muallim-i evvellere göre daha düşük maaşlarla çalışan ve yerel ulema arasından seçilen muallim-i sanilerin eğitimi sürdürdüğü yarım rüştiyelerde muallim-i saniye sadece bir kapıcı yardım ediyordu. Böylece yeterli sayıda Darülmallim mezunu muallim-i evvelin olmadığı bir ortamda kasabalarda yaşayan Müslüman çocukların eğitimden mahrum kalmamaları için çok sayıda yarım rüştiye mektebi açılmıştır. Bkz: Ercan Uyanık, “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler”, *Tarih Dergisi*, S. 49, İstanbul, 2010, s. 105-106.

¹⁵⁹ BOA, MF. MKT, 2/130, 11 Ca 1289.

12 Eylül 1873 Tarihinde Rüştîye Mektebinin Yıllara Göre Ders Cetveli¹⁶⁰

Rüştîyenin Birinci Sene Cetveli

Dürr-i Yekta, Kavâid-i Türkiye, Türkçe Muhâdarât, İmla Ameliyâtı, Tadad ve Terkîm ve Cem ve Tarh, Sülüs ve Rika

İkinci Sene

Arabî Sarf ve Avâmil Hesab, Kavâid-i Farisî, Nasihatü'l-Hukemâ, Coğrafya-yı Umûmî, Türkçe Muhâdarât ve İmlâ Ameliyatı, Rikâ, Resim

Üçüncü Sene

İzhar ve Muhâdarât-ı Arabî'ye, Kavâid-i Osmaniye ve İmlâ Ameliyatı, Gülistan, Coğrafya-yı Umumi ve Osmanî, Hesap ikmal olunacak, Resim ve Tarama, Rikâ, Tarih ve İntişar-ı İslam

Dördüncü Sene

Nev tertip Mantık (Yeniden tertip olunacak kitap okutturulacak), Usul Defteri Mebâdî-i Hendese ve Misâha, İnşa, İlm-i Belâgat, Mebâdî-i Ulûm-ı Tabîiyye, Tarih-i Umûmî, Bakiyye-i Gülistan, Resim ve Tarama, Hutût-ı Muhtelif

Ayrıca rüştîyelerde okutturulmak üzere Hikmet-i Tabiiye ve Tarih-i Tabii kitaplarının her vilayete gönderildiği ve talebelerin sınavlarında bu derslerden sorumlu tutulduğu da belirtilmiştir¹⁶¹.

¹⁶⁰ BOA, YEE, 37/86, 9 B 1290.

¹⁶¹ BOA, MF. MKT, 1/22.

Tablo 3: 1876'da İstanbul'daki Rüştiyeler¹⁶²

Rüştiyeler	Talebe Sayısı	Rüştiyeler	Talebe Sayısı
Darülmâarif	202	Üsküdar	159
Darülmâarif İdadisi	84	Atlamataşı	135
Mahmudiye	99	Takvim hane	126
Sultan Bayezit	147	Tophane	155
Şehzade	115	Beylerbeyi	87
Zeyrek	113	Sütlüce	50
Fatih	156	Mirgûn	94
Sultan Selim	40	Kanlıca	25
Beşiktaş	81	Odabaşı	21
Davud Paşa	146	İbrahim Ağa Çayırı	?
Kasımpaşa	104	Tophânelioğlu	?
Eyüp	106	TOPLAM:	2245

¹⁶²1293 Devlet Salnameleri s. 141; 1293 Devlet Salnamesindeki istatistikler daima bir önceki yılın durumunu yansıtır.

Tablo 4: Bab-1 Zaptiye İdaresindeki Rüştîyeler¹⁶³

Rüştîyeler	Talebe sayısı	Rüştîyeler	Talebe sayısı
İzmir Rüştîyesi	74	Silivri Rüştîyesi	19
Adapazarı Rüştîyesi	51	Kandıra Rüştîyesi	19
Akhisar Rüştîyesi	?	Taraklı Rüştîyesi	51
Hendek Rüştîyesi	17	Karamürsel Rüştîyesi	19
Yakacık Rüştîyesi	20	Geyve Rüştîyesi	55
Gebze Rüştîyesi	10	Çatalca Rüştîyesi	12
			Toplam: 347

¹⁶³ 1293 Devlet Salnameleri, s. 149.

Tablo 5: Vilayet Rüştiyeleri¹⁶⁴

Vilayet	Rüştiye	Talebe	Vilayet	Rüştiye	Talebe
Edirne	26	1296	Kastamonu	17	707
Tuna	40	2150	Sivas	11	494
Hersek	3	130	Canik	6	207
Bosna	21	636	Trabzon	7	292
Sofya	8	420	Erzurum	20	687
Selanik	12	961	Halep	10	459
Yanya	13	475	Diyarbakır	18	756
Manastır	20	1627	Suriye	14	686
İşkodra	4	226	Adana	6	318
Girit	10	384	Bağdat	8	348
Ege Adaları	13	330	Basra	1	?
Kıbrıs	1	71	Trablusgarp	3	123
Bursa	26	834	Zor	3	91
Aydın	20	805	Kudüs	2	101
Konya	19	999	Cidde	1	40
Ankara	11	547	Toplam:17.200		

¹⁶⁴ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 159-160; 1293 Osmanlı Devlet Salnameleri, s. 155.

Sadrettin Celal Antel'e göre 1876 yılında vilayetlerde ve müstakil idare edilen mutasarrıflıklarda, rüştiyelerin sayısı 362, talebe sayısı ise 18.750'dir¹⁶⁵. 1293 Devlet Salnameleri'ne göre ise rüştiyelerdeki talebe sayısı 19.792'dir¹⁶⁶. Abdülaziz Devri'nde (1861-1876) rüştiyelerin sayısı 423'e ulaşmıştır¹⁶⁷.

Tablo 6: 1874 Yılında Kız Rüştiyelerinin Öğrenci Sayıları ve Rüştiyelerin İsimleri¹⁶⁸:

Okul Adları	Birinci sınıf	İkinci sınıf	Üçüncü sınıf	Dördüncü sınıf	Yekûn	Muallimler ve hademe
Darümuallimat	19	4	8	15	46	10
Sultanahmet Rüştiyesi	6	5	6	13	30	7
İbrahimpaşa Rüştiyesi	8	2	4	6	20	4
Şehzade Rüştiyesi	2	6	4	10	22	7
Fatih Rüştiyesi	5	7	7	14	33	7
Aksaray Rüştiyesi	1	5	11	12	29	7
Altay Rüştiyesi	7	3	5	14	29	4
Beşiktaş Rüştiyesi	6	4	0	23	33	6
Üsküdar Rüştiyesi	3	3	4	18	28	6
Üsküdar Gülferm Rüştiyesi	0	0	14	10	24	3
Toplam	57	39	63	135	294	61

¹⁶⁵ Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 458.

¹⁶⁶ 1293 Devlet Salnameleri, s. 141-155.

¹⁶⁷ Şen, A., "Osmanlı'dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları", s. 484.

¹⁶⁸ Ergin O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 459.

2.2.1.1. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Rüştîyeler

Tanzimat Devri'nin başlarında, Türkiye'de öğretim kurumlarını üç basamak olarak tespit eden ve onaylayan Muvakkat Maarif Meclisi¹⁶⁹ rüştîyeleri aynı zamanda Darülfünuna öğrenci hazırlayan kaynaklar halinde göstermektedir. Böylece bu kurum, rüştîyelerin 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanıncaya kadar olan durumlarını, fonksiyonlarını ve derecelerini açıkça belirlemiştir. Maarif Meclisinin genişletilmesi hakkındaki 25 Şubat 1864 tarihli sadaret yazısındaki “*Mekatib-i rüştîyenin, Mekatib-i İlmiye ve Mekatib-i Hayriye ve Bahriye ve Mühendishane ve Tıbbiyye misüllü Mekatib-i Şahaneye mahrec bulunması*” kaydı ise bunu hiçbir duraksamaya yer bırakmayacak surette onaylamaktadır.¹⁷⁰

1869 Nizamnamesi, öğretim süresi dört yıl olan rüştîyeler için de yeni hükümler taşımaktadır. Nizamnameye göre¹⁷¹:

- 1) Beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştîye açılacağı¹⁷²,
- 2) Rüştîyelerin her türlü masraflarının Vilayet Maarif İdaresi Sandığından karşılanacağı,
- 3) Rüştîye binalarının Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,
- 4) Her rüştîyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır* ve bir de hademe tayin olunacağı,
- 5) Muallim-i evvel** 800, muallim-i sani*** 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,
- 6) Bütün rüştîyelerin 1-23 Ağustos arasında tatile gireceği,

¹⁶⁹ Takvim-i Vekayi, nr: 303, 27 Recep, 1262 (21 Temmuz 1846).

¹⁷⁰ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 42-43.

¹⁷¹ MUN mad. 18-26; BOA, MF. MKT, 1/95, 9 R 1289.

¹⁷²Halkı sırf İslam olan kasabalarda, İslam çocukları için; halkı sadece Hristiyan olan yerlerde Hristiyan çocukları için eğer kasaba karışık ise 100 haneyi aşkın her cemaat için birer rüştîye yapılacaktır. Bkz. MUN, madde 18; Defterhane-i Amireden her sancağın nüfus yapısını gösteren cetvellerin istendiği Bkz; BOA, MF. MKT, 1/95, 9 R 1285.

* Günümüzde gözetmen olarak adlandırılır.

** Başöğretmen

*** İkinci Öğretmen

7) Rüştiyeyi bitirenlerin imtihanla idadiye kabul edileceği, doğrudan doğruya rüştiyeleri ilgilendiren temel prensiplerdir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 18-26 arasındaki maddelerine göre, beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştiye mektebi bulunması gerekirken, birçok kasabada hâlâ rüştiye mektebinin bulunmadığı analiz edilmiştir. 1872 yılında ise şehir ve kasabalarda bulunan devlete ait boş binaların rüştiye okuluna dönüştürülmesi gerektiği bildirilmiştir. Uygun resmî bir bina yoksa halk tarafından temin edilmesi gerektiği söylenmiş ve beş yüz haneden az olan yerlerde mükemmel bir sıbyan okulu açılması hususu vilayetlere bildirilmiştir.¹⁷³ Hatta bazı sıbyan mekteplerinin rüştiye mekteplerine dönüştürüldüğünü görmekteyiz¹⁷⁴.

Nizamnamenin 23. maddesinde, rüştiyelerin ders programı aynen şöyledir¹⁷⁵:

Mebadi-i ulûm-u diniye (din ilimlerine giriş), lisan-ı Osmânî kavaidi (Türkçe gramer), imlâ ve yazı, tertib-i cedîd üzere kavaid-i Arabiye ve Farsiye (Arapça ve Farsça gramer), tersim-i hudut (resmi hat), ilm-i hesap (aritmetik), mebadi-i hendese (geometri başlangıcı), tarih-i umûmi ve tarih-i Osmanî (genel tarih ve Osmanlı tarihi), coğrafya, jimnastik ve okulun bulunduğu yerde en çok kullanılan dil.

Ders programları bu şekilde olan rüştiyelerin sayısı 1870'den sonra özellikle vilayetlerde hızla artmıştır. 1875-1878 tarihleri arasında öğretmen kadroları kısmen tamam olan 400'e yakın rüştiyenin açılması önemli bir gelişmedir.¹⁷⁶ Ayrıca rüştiyelerle ilgili ders programına ek olarak¹⁷⁷:

1. Rüştiyenin bulunduğu bölgede kullanılan ikinci dil veya isteyen talebeye dördüncü sınıfta Fransızca okutulacaktır.

¹⁷³ BOA, MF. MKT, 1/73.

¹⁷⁴ BOA, MF. MKT, 1/9.

¹⁷⁵ Reşat Özalp ve Aydoğan Ataünel, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu Milli Eğitim Şurası)*, MEB, İstanbul 1977, s. 553.

¹⁷⁶ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 94.

¹⁷⁷ Özalp-Ataünel, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, s. 553.

2. *Bu derslerden mezheplerle ilgili bilimler her milletin kendi dili ile anlatılacak ve bunların dilleri de öğrencilere okutulacaktır.*
3. *Müslüman olmayan çocukların din dersleri, altıncı maddenin ek fıkrasında açıklanan usule göre, ruhani reisler tarafından tayin olunarak öğretilecektir.*

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre öğretim üç dereceye ayrılmıştır: 1) Sıbyan ve Rüştîye, 2) İdadiye ve Sultaniye, 3) Mekatib-i Aliye. Bu üç derecenin içindeki mektepler de beş kısım sayılmıştır: 1) Sıbyan, 2) Rüştîye, 3) İdadiye, 4) Sultaniye, 5) Mekatib-i Aliye.¹⁷⁸

2.2.2. Galatasaray Sultanisi

“Sultani”, sultaniye, sultana yani hükümdara ait, sultanla, hükümdarla ilgili demektir.¹⁷⁹ Mekteb-i Sultani açılmasının başlıca sebebi Sultan Abdülaziz'in 1867'de sergi ziyareti amacıyla gittiği Fransa'da, gördüğü kültür ortamından etkilenmesidir. Dönemin hükümdarı olan Abdülaziz, İstanbul'da Fransız liseleri ayarında bir mektebin açılmasına ve orada Fransız diliyle ders yapılmasına izin vermiştir.¹⁸⁰ Galatasaray Sultanisinin açılmasının başka bir sebebi de Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım muharebesinden sonra ilan ettiği 18 Şubat 1856 tarihli İslahat Fermanı'nda tespit edilen ıslahat programının uygulanmasıyla ilgilidir. 1856 Paris Kongresi'nden önce Osmanlı İmparatorluğu'yla diğer devletler arasında yapılan müzakerelerde imparatorluk dâhilinde uygulanmak üzere hazırlanan ıslahat esasları, sözü geçen 18 Şubat 1856 tarihli İslahat Fermanı'nda tespit edilmiştir.¹⁸¹

Yeni tesis ve teşkil olunan Mekteb-i Sultaniye¹⁸² alınacak öğrencilerin yarısı Müslim ve diğer yarısı da öteki dinlere mensup olan öğrenciler alınacağı, gayrimüslim talebelerin Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi milletlerine göre oranı, alınacak öğrencilerde aranacak şartlar, ücretli ve ücretsiz alınacak talebelerin miktarı

¹⁷⁸ Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 201.

¹⁷⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1995, s. 963.

¹⁸⁰ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 481.

¹⁸¹ İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Bellekten*, c. VII, No: 28, 1943, s. 315.

¹⁸² BOA, HR. TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Kalemi), 509/18, 28.11.1867; İ. DÜİT (Dosya Usulü İradeler Tasnifi), 115/69, 6 Za 1284.

ve şartları bildirilmiştir.¹⁸³ Mekteb-i Sultani toplam 600 öğrencinin eğitim görebileceği şekilde kurulmuştur. Fakat okula Müslümanların pek rağbet etmediği anlaşılmaktadır. Mekteb-i Sultani açıldığından beri 400 öğrenci kaydolmuş ve bu kaydolanların sadece 133'ü Müslüman öğrencilerden oluşmuştur¹⁸⁴. Bu sayının 300'ü bulması için gerekli tedbirlerin alınması ve ayrıca paralı olan okula ücretsiz ve indirimli öğrenci kabulünde herhangi bir suiistimale meydan vermemek için bir nizamname hazırlanması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸⁵

1868 yılında Galata Saray'ı, padişah tarafından Mekteb-i Sultaniye tahsis edilmiştir. Burada Türkçe eğitimin yanı sıra yabancı dil ve fen bilimleri de işlenecektir. Bu okulda görev yapmak üzere Paris'ten müdür ve öğretmenler getirilmesine karar verilmiş ve öğrencilerden alınacak ücretin ailelerinin maddi durumlarıyla orantılı olmasına dair padişah iradesi yayınlanmıştır. Galatasaray Sultanisiyle ilgili Fransızların dikkat çektiği konuları ise şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Sultaniye cins ve mezhep farkı gözetmeksizin öğrenci alınması,
- 2) Öğretimin Fransızca yapılması,
- 3) Hem idarenin hem de öğretimin Fransız öğretmenlere verilmesidir.

Fakat Osmanlı devlet adamları Sultani Mektebinde öğretimin Fransızca yapılmasına karşı çıkarak Türkçe yapılmasını istemiştir. Fransızlar, Türkçenin güç öğrenildiğini, imlasının karışık bulunduğunu özellikle, Türk olmayan öğrencilerin bu yüzden çok zorlanacağını, tercüman vasıtasıyla ders verilmesinden de büyük faydalar elde edilemeyeceğini öne sürerek, Fransızcada ısrar etmişlerdir. Sonuç olarak Babıali, bazı derslerin Türkçe okutulması şartıyla Fransızların yaptığı teklifi kabul etmiştir.¹⁸⁶

Hristiyan Osmanlı tebaasına da Türkler gibi, her çeşit devlet hizmetlerine geçme fırsatı verecek olan bu yeni okul, 1 Eylül 1868 tarihinde büyük bir törenle hizmete açılmıştır. Bu sırada açılacak olan Darülfünuna öğretmen yetiştirmek

¹⁸³ BOA, A. MKT. MHM, 413/3, 20 Ra 1285.

¹⁸⁴ BOA, İ. DUİT, 115/66, 13 Ra 1285; A. MKT. MHM, 413/3, 20 Ra 1285.

¹⁸⁵ BOA, İ. DUİT, 115/66, 13 Ra 1285.

¹⁸⁶ Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 203.

amacıyla Selim Sabit Efendi ve Tahsin Efendi Paris'e tahsile gönderilmiştir¹⁸⁷. Türk bir müdürle, Fransız bir yardımcı müdürün idaresinde bulunan Sultani Okulu, başlangıçta beşi hazırlayıcı (iptidai), beşi kolej sınıfları olmak üzere öğretim süresi on yıl olarak tespit edilmiştir.¹⁸⁸ Bu okula Fransa'dan bütün derslere ehliyetli öğretmenler getirilmiş, Türkçe okutulacak dersler için de yeterli öğretmenler tayin olunmuştur. Okulun açılışı, Osmanlı basınında ve halkında birçok tenkitlere yol açmıştır. Sonraları eğitim sürelerinin üçü iptidai, üçü tali ve üçü ali olmak üzere dokuz sınıfa indirilmiş bu okulda daha sonra "*Darülfünun-i Sultani*" adı altında üniversite fakültesi ve sınıfları açılmıştır.¹⁸⁹ Galatasaray Lisesinin ilk müdürü M. De Salve de okulun gayesini şöyle ifade etmiştir¹⁹⁰: "*Bu müessesenin tesisine hâkim olan muzaaf fikir şu idi: Biri memlekete ecnebi bir lisanla verilecek bir tedris idhal etmek, diğeri umumi hizmetlerde mütesavi haklarla istihdam edilebilecek bütün vatandaşları hazırlamak için, yerli ırkları uzlaştırmak üzere ciddi bir teşebbüste bulunmak.*"

1 Eylül 1868'de "*böyle bir kurumun uzun süreli olmayacağı düşüncesinin yarattığı kayıtsızlık içinde (...)*" açılan Galatasaray Lisesi, "*Mekteb-i Umumi İdadi olarak her millete mensup Osmanlı tebasının çocuklarını kabul ederdi.*" Buna göre, Aralık 1869'da toplam 622 öğrenci, okulun bu genel amacına uygun olarak Osmanlı tebaasına dâhil çeşitli ulusların çocuklarından oluşmuştur. Bu okulda öğrenci sayısının 277'si Müslüman, 91'i Ermeni/Katolik, 85'i Rum, 65'i Katolik Latin, 29'u Yahudi, 40'ı Bulgar, 7'si Protestan'dır¹⁹¹. 1874'te Rum kökenli bir Osmanlı devlet

¹⁸⁷ Antel, C., "Tanzimat Maarifi", s. 448.

¹⁸⁸ Galatasaray Sultanisi'nin tahsil müddeti hakkında, Faik Reşit Unat, kaynak göstermeden 10 yıl demektir. Fakat Ubcini ve 1877'de okul müdürü olan Ali Suavi, ilk açılışında Sultani'nin öğretim müddetinin 5; daha sonra 8 yıla çıkarıldığını kaydetmektedir.

¹⁸⁹ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 47; Sungu, İ., "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", s. 315-347.

¹⁹⁰ Sungu, İ., "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", s. 326-327.

¹⁹¹ İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri: Kurumlar, Kişiler, Söylemler*, Nobel Yayınları, Ankara, 2010, s. 209.

adamı olan Yannis Sava Paşa, Mekteb-i Sultaninin üçüncü müdürü olarak tayin edilmiştir¹⁹².

Bu kurum, 1927 yılında *Galatasaray Lisesi* adıyla eğitime devam etmiştir. Galatasaray Lisesinin modern Türkiye'nin ortaya çıkışı üzerindeki etkisi muazzam olmuştur. Batı tarzı bir eğitimden geçmiş ve Batılı idare mekanizmasını işletmeye muktedir idareci ve diplomatlara duyulan ihtiyacın yarattığı baskı artarken, Galatasaray mezunları Osmanlı İmparatorluğu'nun ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde hâkim bir rol üstlenmişlerdir.¹⁹³

2.2.2.1. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Sultaniler

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Sultaniler için her vilayetin merkezi olan şehir ve kasabada bir Mekteb-i Sultani açılmasını istemiştir¹⁹⁴. İdadilerden sınavla mezun olanlar Osmanlı halkının hangi sınıfından olursa olsun bu okula ücretle kabul olunacaktır.¹⁹⁵ Okutulacak dersler ikiye ayrılmıştır: kısmi adi, kısmi ali. Kısmi alide idadi dersleri okutulurken, kısmi ali iki kola ayrılır; ulum ve edebiyat. Kısmi alinin öğretim süresi üç yıldır. Kısmi idadi ile bu süre altı yılı bulurdu. Ali kısma idadi mezunları, adi kısma rüştiyelerden yetişenler alınırdı. Bu okula öğrenciler yatılı veya gündüzlü olarak alınırdı. Belli oranla, parasız veya ücret miktarı indirilmiş öğrenciler de alınabilirdi.¹⁹⁶

1869 Nizamnamesi'ne göre Mekteb-i Sultanide okutulacak dersler şunlardır¹⁹⁷:

Türkçe, Fransızca ve Fransız Edebiyatı, Grekçe, Ahlâk, Latince (Hukuk Tıp ve Eczacı tahsiline lâzım olacak kadar), umumî tarih ve Osmanlı tarihi, coğrafya,

¹⁹² BOA, İ. DH. 686/47801, 19 R 1291.

¹⁹³ Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 170.

¹⁹⁴ MUN, mad. 40-46.

¹⁹⁵ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 101-103.

¹⁹⁶ MUN, mad. 42, 44, 46; Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 233.

¹⁹⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz: Ahmet Kuyaş), YKY, İstanbul, 2008, s. 242.

matematik, kozmografya, mekanik, fizik, kimya, ekonomi, tabiat tarihi, hukuk, umumî edebiyat tarihi ve güzel konuşma sanatı, resim.

Daha sonraki yıllarda bu programda pek çok değişiklik yapılmıştır. Nitekim 1869 Nizamnamesi'nde Sultani dersleri arasına Arapça, Farsça gibi dersler de girmiştir. Hazırlık sınıflarında da idadi derslerinin okutulması planlanmıştır. 1869 Nizamnamesi'nde sultanilerin vilayet merkezlerinde açılması kararlaştırılmışsa da birçok nedenden dolayı bu okullar çoğaltılamamıştır. Bu okulun yerine idadiler arttırılmaya çalışılmıştır. Neticede Galatasaray Sultanisi tek başına lise öğrenimi vermeye devam etmiştir. Osmanlılık fikrini aşılacak için, uygulama sahası olarak açılan bu okul, 1877 yılına kadar Türk ve Müslümanlardan ziyade gayrimüslim unsurlarının işine yaramıştır. Zira bu okul, Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batı'nın dış görüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana getirmiştir. Bulgar, Rum, Ermeniler için de bunun tersine, milli duyguların aşılandığı yer olmuştur.¹⁹⁸

Mekteb-i Sultanide Fransızca tahsiline özgü derslerden başka diğer derslerin Türkçe okutulması kararlaştırılmış olmasına rağmen, yine Fransızca öğretim yapıldığı anlaşılmaktadır. 1875 senesi ders yılı başından geçerli olmak üzere Fransızca dersleri hâriç bütün derslerin Türkçe okutulması, bunun için gerekli olan ders kitaplarının Türkçeye tercüme edilmesi ve ders programının da yeni usule göre hazırlanmasına karar verildiğine dair bir tezkere yayınlanmıştır. Ders cetveli ise Mekteb-i Tıbbiye ve Askeriyede kullanılan kitaplardan seçilenlerle düzenlenmiştir.¹⁹⁹

1869 Maarif Nizamnamesi'yle oluşturulmak istenen ortaöğretim kurumlarının gerek İstanbul'da gerekse taşrada yaygınlaştırılması ve yapılandırılması ancak Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde mümkün olabilmıştır. Ancak sultaniler

¹⁹⁸ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 136.

¹⁹⁹ BOA, MF. MKT 29/1, lef 1-4.

yaygınlaştırılmadığı için ortaöğretimin ikinci kademesini oluşturan yedi senelik idadiler kurulmuştur.²⁰⁰

2.2.3. İdadi Okulları

Arapça “idad” kökünden türetilen “idadi”; hazırlamaya mahsus yer, yetiştirme ve geliştirme demektir.²⁰¹ İdadi, 1869’a kadar orta ve yüksek dereceli mekteplere talebe hazırlayan kurumlar veya sınıflar için kullanılmıştır.²⁰² Bugünkü lise derecesindeki mekteplerdir.

29 Ocak 1865 yılında Topçu, Bahriye ve Tıbbiye Mektepleri öğrencileri birleştirilerek bir “Umum Mekteb-i İdadi” şeklini almıştır²⁰³. 1869’a kadar imparatorlukta rüştiyelerin sayısı oldukça artmış, İstanbul’da ise pek çok meslek okulu ve yüksekokul açılmıştır. Buna rağmen, ne vilayetlerde rüştiye üstünde bir okul, ne de İstanbul’da yüksekokullara talebe yetiştirecek -rüştiye dışında- bir okul vardı. Sadece 1868’de İstanbul’da Galatasaray Sultanisi açılmışsa da vilayetler, bu gibi kuruluşlardan tamamıyla mahrum kalmıştır. Dolayısıyla idadi okullarının kurulması ve açılması hem eğitim öğretim hem de siyaset bakımından zorunlu duruma gelmiştir.²⁰⁴

²⁰⁰ İbrahim Caner Türk, ““Türkiye’de Orta Tahsil” Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”, *TAED*, Erzurum, 2014, s. 354.

²⁰¹ Devellioğlu, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 409.

²⁰² Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II., s. 495-500.

²⁰³ BOA, İ. DH 533/36946, 2 N 1281.

²⁰⁴ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 114.

2.2.3.1. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve İdadiler

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin, 33-41. maddeleri idadileri²⁰⁵ düzenlemektedir. Nizamnamede idadilerle ilgili hususlar aşağıdaki maddelerle tespit edilmiştir²⁰⁶:

1. İdadi okulları, rüştiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğretim yaptıkları yerdir. (mad. 33)
2. 1.000 haneden fazla ve buldukları yerin önemine göre seçilerek her kasabada birer idadi okulu yapılacaktır. (mad. 34)
3. İdadilerin yapım masrafları, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderleri Vilayet Maarif İdaresi Sandığından karşılanacaktır. (mad. 35)
4. Her idadinin muavinleriyle beraber altı öğretmeni bulunacaktır.
5. Her idadinin yıllık tahsisatı, personel giderleriyle birlikte 80.000 kuruş olacaktır.
6. İdadilerin tatil zamanı rüştiyelerle aynı dönemde olacaktır. (mad. 40)

İdadilerin öğretim süresi üç yıl olup şu dersler okutulacaktır²⁰⁷:

Türkçe kitabet ve inşa, Fransızca, kavânin-i osmaniye, mantık, ilm-i servet-i milel, coğrafya, târih-i umûmî, ilm-i mevâlid, cebir, hesap ve defter tutma, hendese ve ilm-i mesâha, hikmet-i tabiyye, kimya ve resim.

1869 Nizamnamesi hakkında yazılan mazbatada, idadilerin açılması için şu gerekçeler ileri sürülmüştür²⁰⁸: “... belki ileride ulûm-u âliye mekâtibinin teksiri iktiza eyleyeceği ve şunda olsa olsa rüştiye mekteplerinin fevkinde ve Mekâtib-i Sultaniyenin madûnda idadiye mekteplerinin küşâd-ı muhtâc-ı bahis olabilir ise de, mekâtib-i rüşdiyede her sınıf tebaa etfâlinin mebâdi-i ulum-u dîniyesi tedris olunmak

²⁰⁵1867 tarihine gelinceye kadar hükümet dairelerine memur; yüksek tahsil, meslek ve ihtisas mekteplerine öğrenci hazırlayan kurumlar ancak Mekteb-i Maarifi Adliye ve Mektebi Ulum-i Edebiye ile Darülmaarif ve Mahrec-i Eklamdır. Ayrıca İdadi mektebi henüz yoktur. Bkz. Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 488.

²⁰⁶Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 478; Kodaman, B. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 115; Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 11; Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 100-101.

²⁰⁷MUN, mad. 38.

²⁰⁸Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 93.

lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili muktezi olmasından ve Mekâtib-i Sultaniyenin defaten tamim-i küşadı kabil olmamasına mebni hem Mekâtib-i Sultaniyenin ekseri tedrisatına mahal-i talim olmak ve hem de sunuf-u tebaa etfâlinin muhtelitten tahsil-i maarif tarikine şevki ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhaderetim tahkimi kazıyyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idâdiyenin ihdası elzem olduğu...” kabul ve ifade edilmiştir.

Nizamnamenin gerekçesi olarak mazbatada idadi mekteplerinin kurulması izah edilirken rüştiyenin üstünde ve sultanilerin altında idadi mekteplere ihtiyaç olduğunu göstermek için denilmiştir ki²⁰⁹: “*Maarifi Umumiye ’nin memalik-i devlet-i aliyece kemaliyle intişarı hakkında olan temenniyatının fiile gelebilmesi lâyiha-i mezkûrede ittihaz olunan esasların tamamıyla kabul ve derecet-ı mebhuseye tevfiikan iktiza eden mekâtibin küşad ve tesisine mütevakkif olup ıslahat-ı esasiye için bundan başka bir tarik ve çare bulunmayacağı ve meratib-i tahlisiyenin bir derece daha mazbutiyeti kabil olmayıp belki ileride ulûm-i âliye mekâtibinin teksiri iktiza eyliyeceği ve şunda olsa olsa rüştiye mekteplerinin fevkinde ve Mekâtib-i Sultaniyenin madununda idadiye mekteplerinin küşadı muhtacı bahs olabilirse de mekatib-i rüşdiyede her sınıf tebaa etfalinin mebadü ulûm-i diniyesi tedris olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka teşkili muktazi olmasına ve Mekâtib-i Sultaniyenin defaten tamimi küşadı kabil olmasına mebni hem Mekâtib-i Sultaniyenin ekseri tedrisatına mahalli talim olmak ve hem de sunufi tebaa etfalini muhteliten tahsili maârif terikine sevk ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhaderetin tahkimi kazıyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idadiyenin elzem olduğu müaâbesesiyle lâyiha-i maruzanm kabulü ahkâm-ı tensip ve tasvip olunduktan sonra...”*

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren kurulmaya başlayan askeri idadiler ağı, Tanzimat Dönemi sonuna kadar merkez ve taşrada belirli vilayetlerde kurulmuş, bu gelişme askeri, mesleki ve teknik yüksekokulların yanında, orduya nitelikli elemanlar kazandırmıştır. Tanzimat’ın sonlarına doğru rüştiyelerin üzerinde yüksekokullara öğrenci yetiştiren sivil ortaöğretim kurumları bulunmayınca 1869 Maarif-i Umumiye

²⁰⁹ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 496.

Nizamnamesi ile sivil ortaöğretim kurumları olarak kabul edilen idadilerin açılması kararı alınmıştır. Dört yıllık rüştiyelerin üzerine üç yıl ilavesiyle gerçekleştirilen programla hem eğitim öğretim daha da gelişecek hem de din, ırk, mezhep ayrımı yapılmadan bütün tebaanın çocukları bir arada eğitim görecekti. Bir süre kâğıt üzerinde kalan bu düşünce, 1873'te Mülki İdadinin açılmasıyla gerçek hayata geçmiştir.²¹⁰

Vilayetlerde ise ilk defa Mora Yenişehir'de 1875'de bir idadi açılmıştır²¹¹. Yine bu tarihte Darulmuallimin içinde bir idadi şubesi kurulmuş²¹², ilk idadiden sonra İstanbul'da üç veya dört idadi okulu daha açılmasına karar verilmiştir²¹³. Fakat bunların hangi semtlerde açılacağı belirtilmemiştir. Bununla birlikte en önemli husus, söz konusu vesikada ilk idadilerin ders programlarının verilmiş olmasıdır. Zira şimdiye kadar ilk idadilerin hangi dersleri okuttuğu bilinmiyordu. Bu bakımdan idadilerin bu ilk ders programını aynen vermekte fayda vardır²¹⁴:

²¹⁰ Türk, İ. Caner, "Türkiye'de Orta Tahsil", s. 352.

²¹¹ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 45.

²¹² Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 417.

²¹³ BOA, YEE, 37/86, 9 Recep, 1290. Ayrıca bkz. İbrahim Caner Türk ise İdadi okullarının 4 tane açıldığını belirtmiştir. "Türkiye'de Orta Tahsil", s. 352.

²¹⁴ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 117.

Tablo 7: Mekatib-i İdadiyenin Umum Dersleri²¹⁵:

- 1) Kavaid-i Osmâniye (mecbur) (Osmanlı kuralları-kaideleri)
- 2) Arabî (muntazam surette okutturulacaktır)
- 3) Farisi (bu dahi)
- 4) Kıraât ve Kitabet-i Türkî (okuma ve Türkçe kompozisyon)
- 5) Tarih-i Umumî Osmanî (tarih-i umûmî coğrafyasıyla beraber)
- 6) Mükemmel Hesap (aritmetik)
- 7) Cebir Ala (yüksek matematik)
- 8) Coğrafya-i Umumî Osmanî (riyazî yani kozmografya politik tabii) (Osmanlı coğrafyası)
- 9) Jimnastik (kabil olunan mahallelerde)
- 10) Mükemmel Hendese (fizik)
- 11) Müsellesât-ı Müsteviye (trigonometri)
- 12) Resim ve Tarama
- 13) Fransızca
- 14) Almanca
- 15) İngilizce

İdadinin birinci senesi

Hesab-ı Muamelat ve Usûl Defteri, Cebir-i Adi, Mantık (Yeniden tertib olunacak kitap okutturulacaktır. Tarihi Umumî, Lisanı Ecnebi, Resim, Tarama, Ecnebi Lisanı Üzere Hüsn-i Hatt, Jimnastik, İnşâ-yı Türkî, İlm-i Belâğat (Tertib olunacak kitap okutturulacaktır)

İkinci Sene

Cebr-i Ala, Tarih-i Umûmî, Hendese-i Sathiyeye, Lisan-ı Ecnebi, Resim ve Tarama, İnşâ-yı Türkî, İlm-i Belâğat (Tertib olunacak kitap okutturulacaktır), Jimnastik, Lisan-ı Ecnebi İmlâsı

Üçüncü Sene

Müsellesât-ı Müsteviye, Kozmografya, Hendese-i Mücesseme, Lisan-ı Ecnebi, Resim ve Tarama, Jimnastik, İnşâ-yı Türkî, Mebânî-i Ulûm-ı Tabia, Lisan-ı Ecnebi İmlâsı, Hıfz-ı Sihha

²¹⁵ BOA, YEE, 37/86, 9 Recep, 1290.

Daha önceki programa bakıldığında mantık, ilm-i mevâlid, ilm-i servet, hikmet-i tabiyye ve kimya derslerinin çıkarılıp yerlerine Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, jimnastik ve müsellesat (trigonometri) derslerinin konulduğu görülmektedir.

Rüştiye mekteplerinin bulunduğu yerlere birer idadi mektebi kurulmaya çalışılmıştır²¹⁶. 13 Ocak 1874 tarihinde II. Mahmud türbesi yakınlarındaki mevcut Darülmaarifin idadi mektebine dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır.²¹⁷ Bu tarihlerde İstanbul'da öğretmen sayısı 10'u, öğrenci sayısı 261'i bulan 4 adet idadi mektebi vardır.

Tablo 8: İstanbul'daki İdadilerin Adları, Talebe ve Muallim Sayıları²¹⁸:

Okul Adları	Talebe Sayısı	Muallim Sayısı
Darülmaarif İdadisi	101	3
Feyziye İdadisi (Tophane'de)	110	3
Beşiktaş İdadisi	50	3
İmrahimpaşa Çayırı	0	1
Toplam	261	10

²¹⁶ BOA, İ. DH 677, 47203, 16 Za 1290.

²¹⁷ BOA, A. MKT, MHM, 472/59 lef 1.

²¹⁸ Ergin, O., *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 500.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MESLEKİ VE TEKNİK ÖĞRETİM

3.1. Abdülaziz Devri'nde Mesleki ve Teknik Öğretim

Osmanlı Devleti'nde ilk defa mesleki ve teknik okulların lüzumundan bahseden kişi II. Mahmud Devri'nde Viyana elçisi olan Sadık Rıfat Paşa'dır. Laik ve modern bir eğitim sistemi kurmak için eğitimin her alanına el atan Tanzimat yöneticileri 1869'da yürürlüğe koydukları Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde memur yetiştirmek amacıyla bir takım meslek ve teknik okullar kurulmasını planlamıştır. Padişah Abdülaziz de özellikle meslek okullarının açılmasına gayret sarfetmiştir. 1869 tarihli nizamnamenin yürürlüğe koyulmasından önce her bakanlık kendi eleman ihtiyaçlarını karşılamak için mesleki ve teknik okullar kurmaya başlamıştır. Osmanlı'da açılan ilk mesleki ve teknik okullara; kız ve erkek öğretmen okulları, ziraat okulları, fen okulları, Baytar Okulu, Mithat Paşa'nın gayretleri sonucunda açılan sanat okullarını saymak mümkündür. Yabancılar tarafından açılan özel okullarda ise ticaret ve sanat hayatı için yararlı ve pratik bilgiler verilmekteydi. Bugünkü kız meslek liselerinin ilk temeli bu dönemde atılmıştır.²¹⁹

Bu devirde kurulan meslek okulları şunlardır²²⁰:

- 1) *Mahrec-i Eklâm*; 1862 yılında devlet dairelerine kâtip yetiştirmek için kurulmuştur. 1876 yılında, Mülkiye Mektebinin ıslah edilmesi ve genişletilmesi üzerine kaldırılmıştır.
- 2) *Lisan Mektebi*; 1864 yılında İstanbul'da devlet dairelerine yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmek için kurulmuştur.
- 3) *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*; Fuad Paşa'nın sadrazamlığı zamanında sivil bir Tıp Mektebi açılma fikri öne atılmıştı. II. Mahmud Devri'nde kurulmuş olan Askeri Tıp Okulu sadece ordunun ihtiyaçlarına hizmet veriyordu. Bu okulda Hristiyan ve yabancı doktorlar da çalışmaktaydı. Gerektiğinde hükümet bu okulu ordunun emrine aldığı için kazalara kadar doktor gönderebilme işi

²¹⁹ Koray, E., *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 107-108.

²²⁰ Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 150.

zorlaşıyordu. Bu nedenle adı geçen okul 1866'da İstanbul'da kuruldu. Eğitim müddeti beş yıldız ve bir yıl da staj görülmekteydi.

- 4) 1867 yılında tıp ile eczacılık ayrı şubeler halinde teşkilatlandırıldığı için *Eczacı Okulu* kurulmuştur.
- 5) 1870'de İstanbul'da Heybeliada'daki Bahriye Mektebinin içinde yatılı olmak üzere bir *Kaptan Mektebi* açılmıştı. Bu okulun eğitim süresi dört yıllı sınırlıydı. Rüştüyeden mezun olanlar Kaptan Mektebine alınırđı. Azapkapı'da bu okulun gündüzlü kısmı da açılmıştır.
- 6) 1874'te maden mühendisi yetiştirmek için *Maadin Mektebi* açılmıştır.²²¹

3.1.1. Mühendis ve Mimar Okulları

Derviş Paşa ile Galip Paşa ziraat, ticaret ve özellikle de sanayinin gelişmesi için Mühendis ve Mimar Okullarının açılması hakkında 1861 yılında görüşmeler yapmıştır²²². Bu görüşmelerden 8 yıl sonra 1869 yılında mühendis ve mimar yetiştirmek için İstanbul'da bir mektep inşasına başlandığı bilinmektedir²²³.

1874'te İstanbul Darülfünununun kuruluş aşamalarından biri olarak Galatasaray Lisesi binasında "*Darülfünun-ı Sultani*" adı altında -bazı derslerin öğretimini de Fransızca- açılmış olan üç fakülteli yükseköğretim kurulmuştur. Bu okul önce "*Mühendis-in-i Mülkiye Mektebi*" adı altında kurulmuş daha sonraları "*Turuk-u Maabir Mektebi*" adında dört yıllık bir Mühendis Okulu olarak açılmıştır. Vilayetlerde resmî daire ve okul yapımı, yol ve köprü inşaatı şeklinde gelişmekte olan imar faaliyetlerini düzenleyip yönetecek vasıfta yetişmiş mühendis çok az olduğu için bu okulların kuruluşu oldukça önem arz etmektedir.²²⁴

²²¹Fatma Ürekli, *Tanzimat ve Osmanlı Sosyal Yapısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme ABD, İstanbul 1990, s. 169-170.

²²² BOA, A. AMD. d (Ahmedi Kalemi Defterleri), 93/88.

²²³ BOA, ŞD, 205/1, 21 M 1286.

²²⁴ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 78.

3.1.2. Erkek Teknik Öğretim Okulları

Yeni kurulmaya başlayan fabrikalara teknik eleman yetiştirmek amacıyla 1848’de açılan ilk Erkek Sanat Okulu*, öğretmenlerin bilgisizliği ve öğrencilerin burslarının ödenmemesi gibi nedenlerle kapatılmıştır.²²⁵

Osmanlı Devleti’nde mevcut sanayi, zamanın ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli ve uygun değildi. Bu nedenle sanayinin gelişmesine fayda sağlayacak okullardan mahrum kalınmış ve sanayinin gelişip imalatın kolaylaştırılması için mühendislere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç nedeniyle 2 Ocak 1867 tarihinde bir Sivil Mühendis Mektebi açılmasına karar verilmiştir. Mühendis yetiştirmek üzere “*Mülkiye Mühendis Mektebi*” kurulmuş ve okula Mekteb-i Mülkiye ve Mahrec-i Aklam mezunlarından senede 30 öğrenci kabul edileceğine dair bir irade yayınlanmıştır.²²⁶

3.1.2.1. Mekteb-i Sanayi²²⁷

15 Ekim 1862 tarihinde İstanbul’da Sanat Mektebi açılması için Edhem Paşa başkanlığında bir komisyon kurularak görüşmelere başlanmıştı²²⁸. Osmanlı Devleti’nde ilk ıslahhaneler ise Mithat Paşa²²⁹,’nın Niş ve Tuna Valiliği Dönemi’nde (1861-1868) açılmıştı²³⁰. Osmanlı Devleti’nde sanayi faaliyetleri uzun süre yabancıların elinde kalmış ve imal edilmiş birçok eşya Avrupa’dan getirtilmişti. Fakat ekonomik kalkınma ve refahın sağlanması için sanayinin gelişmesi elzemdi. Bu konu hakkında 8 Ekim 1862 tarihinde *Sanayi Mektebi* kurulmasının zorunlu olduğu ve bu hususu temin etmek üzere komisyon kurulması gerektiğine dair padişah emri mevcuttu.²³¹ Maarif Nezaretinden gönderilen bir evraktan anlaşılacağı üzere

*Diğer adı Zeytinburnu Sanayi Mektebidir.

²²⁵ Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 80a.

²²⁶ BOA, İ. MMS, 33/1364, 24 L 1283.

²²⁷ Gülnaz (Koyuncu) Yakın, *İzmir Sanayi Metebi (Mithatpaşa Endüstri Meslek Lisesi) (1868-1923)*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1977, s. 4.

²²⁸ BOA, MKT. MHM, 243/68, lef 1.

²²⁹ Mithat Paşa’nın hayatı için bkz; Gökhan Çetinsaya ve Ş. Tufan Buzpınar, “Mithat Paşa”, *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 7-11.

²³⁰ Yakın, G., *İzmir Sanayi Metebi*, s. 8.

²³¹ BOA, İ. DH, 497/33809, lef 2.

“İslah-ı Sanayi Mektebi” adıyla bir okul açılması kararlaştırılmıştır. Bu komisyon, dokuzu demir ve diğer madeni eşya, dördü ahşap işi ve altısı da diğer işler için on dokuz sanatın seçilerek yetenekli ustalar ve yardımcıları vasıtasıyla talim ettirilmesi ve her sene 88 öğrenci alınması kararlaştırılmıştır.²³²

Öncelikle kimsesiz çocukların alındığı ıslahhaneler için 52 madde ve 3 kısımdan oluşan bir nizamname hazırlanmıştır. Nizamnamenin birinci kısmında ıslahhanelere alınacak öğrencilerde aranacak şartlar, okutulacak dersler ve öğretilecek sanatlar, ikinci kısmında; ıslahhanelerde görevli memurlar ve vazifeleri, ıslahhanelerin gelir ve giderleriyle imalat durumu, üçüncü kısmında; ise uygulanacak cezalarla mesleklerinde başarılı olanlara verilecek ödüller ele alınmıştır. Kimsesiz ve fakir çocuklar, ıslahhanelere parasız kabul edilirken hâli vakti yerinde olan aile çocuklarından her sene beş yüz kuruş ücret alınacaktır. Nizamnameye göre eğitim süresi beş yıldır. Bu okullarda, okuma-yazmadan ziyade sanat öğrenmek esas olmakla beraber; öğrencilere belirli bir seviyede okuma-yazma, hesap, defter tutma ve resim öğretilmekteydi. Bunların yanı sıra Niş'teki ıslahhanede terzilik, kunduracılık, müretteplik* ve fotoğrafçılık; Rusçuk'taki ıslahhanede araba fabrikasına ustalar yetiştirmek üzere araba yapıcılığı; Sofya'da ise çuha fabrikasına eleman yetiştirmek üzere dokumacılık ve makinistlik bölümleri kurulmuştur.²³³

İstanbul'da 21 Kasım 1868 tarihinde bir Sanayi Mektebi açılmaya karar verilmiştir. Avrupa'daki emsallerine göre geri kalmış olan sanat ve mesleklerin uygulamalı olarak tahsilinin kararlaştırıldığı bir mektep inşa edilmiştir. Sultanahmet'te, eski Kılıçhane'yi okul haline getirerek derse başlanmıştır. Binanın bitişiğinde öğrencilerin pratik yapabilmesi için bir fabrika inşa edilmiştir. Okula özellikle kimsesiz ve yetim çocuklar kabul edilerek bu çocukların meslek sahibi

²³² Hayta, N, Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak, s. 216. (Tasvir-i Efkâr, 14 S 1284/ 17 VI 1867'den aktaran)

* Ciltçilik

²³³ Yaşar Semiz ve Recai Kuş, “Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitimi- İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)”, *Sakarya Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004 Konya, s. 278-279.

olmalarına gayret gösterilmiştir²³⁴. Bazı öğrencilerden de yarım ücret alınmıştır²³⁵. Okul çok büyük başarı göstererek kısa zamanda öğrenci sayısını 500'e çıkarmış ve memlekette sanayinin kaynağı olma yolunda ilerlemiştir.²³⁶

Başlangıçta on üç yaşından küçük 50 öğrencinin alındığı okul, devletin ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir törenle açılmıştır. Okulun açılış konuşmasını Mithat Paşa yapmıştır. Müdürlüğüne ise, o dönemde Üsküdar'daki Özbek Tekkesi Şeyhi olan İbrahim Ethem Bey atanmıştır. Sanayi Mektebi için sene 24 Şaban 1285 (11 Aralık 1868) tarihinde Şura-yı Devlet tarafından okulun kuruluş gayesi, programı ve yönetim esaslarını belirleyen 64 maddelik bir nizamname hazırlanmıştır.²³⁷ Nizamnamenin birinci bölümü²³⁸ okulun kuruluş gayesini ortaya koymakta ve okutulacak dersleri içermektedir. İkinci bölüm²³⁹ okulun yönetici ve hizmetli kadrosu ile ilgilidir. Bunların görevleri²⁴⁰ okulun gelir, gider ve Mektebi-i Sanayi Umum Sandığının idaresiyle ilgilidir. Üçüncü bölümde²⁴¹ talebenin sınavları, genel güvenliği, öğrencilere verilecek cezalar ve onların terbiyesi ve öğrencilere verilecek ödüller ele alınmıştır.²⁴² Aynı yıl İzmir, Bursa, Kastamonu, Bosna, Trabzon ve İşkodra'da; 1869'da Erzurum'da; 1870'te Diyarbakır'da sanayi mektepleri açılmıştır. Kastamonu ve İstanbul'da bulunan sanayi okullarında kızlar bölümü mevcuttur.

²³⁴ BOA, MF. MKT, 19/10, 01 B 1291; MF. MKT, 19/11, 03 B 1291; MF. MKT, 20/17, 19 B 1291.

²³⁵ BOA, MF. MKT, 21/15, 7 L 1291.

²³⁶ BOA, İ. DH, 583/406148, 4 Ş 1285.

²³⁷ BOA, İ. DH, 583/406148, 5 Ş 1285; Dersaadet Sanayi Mektebi Nizamnamesi için bkz, Düstur, Birinci Tertip, c. II, s. 258–267.

²³⁸ Sanayi Mektebi Nizamnamesi, mad. 1-30.

²³⁹ Sanayi Mektebi Nizamnamesi, mad. 31-43.

²⁴⁰ Sanayi Mektebi Nizamnamesi, mad. 31-38.

²⁴¹ Sanayi Mektebi Nizamnamesi, mad. 44-64.

²⁴² Sanayi Mektebi Nizamnamesi, mad. 50-64.

Tablo 9: 1868 Tarihli Nizamnameye Göre Sanayi Mektebinde Okutulacak Dersler²⁴³

Birinci sınıfta bulunacak şakirdan	
İlim	Sanat
Türkçe kıraat ve yazı ve hesaptan a'mali erbaa (dört işlem) ve tersimi hutut ve bazı eşgali hendese	İşe yarayacak kadar şakirdlik
İkinci sınıfta bulunacak şakirdan	
İlim	Sanat
Türkçe okuyup yazmak, hesap ve sınıfına müteallik fününun tarifati ve resim ve coğrafya ve hendesenin bazı mebahisi	Bazı işleri tarif ile başlı başına görececek derecede kalfalık
Üçüncü sınıfta bulunacak şakirdan (çırak-talebe)	
İlim	Sanat
Türkçe yazmak ve defter tutmak usulü, mükemmel resim ve hendese ve fenni kimya mukaddematı ve makine fenninden bazı dersler	Bulunduğu sanati tarifsiz icra edecek mertebede kalfalık
Dördüncü sınıfta bulunacak şakirdan (çırak-talebe)	
İlim	Sanat
Düzgün imla ile yazmak, usul üzere defter tutmak, eşyayı madeniye ve ahşabından havassı tabiyesi ve evsafı ve manivelâ ve makara ve sathı mail ve kama ve vida gibi alâtı basite bahisleri ve fenni makine mukaddematı	Bulunduğu sanatta birinci derecede kalfalık
Beşinci sınıfta bulunacak şakirdan (çırak-talebe)	
İlim	Sanat
Meramını ifade edecek kadar düzgün imla ile Türkçe	Bulunduğu sanatta müteallik işleri maharet ve malumat

²⁴³ Semiz-Kuş, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim", s. 280-293.

yazmak, her nevi hesap ve kimyanın ahkâmını bulunduğu sanatta icra eylemek ve usulü mimariye ve makine fenni öğrenmek	ile görececek derecede ustalık
---	--------------------------------

Tablo 10: 1874 (1291) Devlet Salnamesine Göre Sanayi Mektebinde Bulunan Öğrenciler²⁴⁴:

Bölümün Adı	Öğrenci Sayısı	Bölüm Adı	Öğrenci Sayısı
Tamirhane	47	Eğehane	36
Testerehane	20	Dökümhane	31
Terzihane	40	Kundurhane	83
Marangozhane	59	Doğramahane	10
Oymahane	11	Ahşap Tornahane	7
Nakışhane	3	Hurufathane	17
Litografhane	11	Mücellithane	15
Tabakhane	3	Mevlidhane	?
Tebeşirhane	48	Saraç Hortum ve Tulumba	15
Matbaahane	10	Kurunda Nefer	12
Paris'te tahsilde bulunanlar	41	TOPLAM	519

²⁴⁴ 1291 Devlet Salnameleri, s. 196.

1864-1876 yılları arasında Fransa'ya gönderilen toplam talebe sayısı 93'tür. Bunlardan 60'ı Müslüman, 33'ü gayrimüslimdir. 42'si ilim tahsili ve staj için gönderilen subay ve hekimlerden, 51'i çıraklık eğitimi alan talebelere oluşmuştur. Meslek eğitimi için ilk gönderilen öğrenciler arasında; makineci, fayans dekoratörü, mobilya tornacısı, torna tesviyecisi, sobacı, litografyacı, marangoz, bahçıvan vardır. 1870 yıllarında gönderilenler arasındaysa bunlardan başka; ciltçi, dökümcü, demirci, halıcı, döşemeci, modelci, kunduracı, saraç, kuyumcu, terzi, kömürücü, 1872'de karoserci, basımcı, kompozitör (mürettip), çuhacı, hallaç, camcı, ağaç oymacısı gibi değişik meslek grupları vardır.²⁴⁵

3.1.2.2. *Mekteb-i Osmani*

Mekteb-i Osmani, Ekim 1857'de Fransız Maliye Umumiye Nazırlığının himayesinde resmen açılmıştır.²⁴⁶ Paris dışında kalan Grenelle Mahallesi, Violet Sokağı'ndaki 53 kapı numaralı bina, dokuz yıllık bir kira sözleşmesi ile okul binası olarak hazırlandı. Okul, Sultan Abdülmecid'in izni ve arzusuyla 6 Kasım Cumartesi günü saat 13.00'da yapılan törenle açıldı. Okulun ilk müdürlüğünü kendisi de Viyana'da eğitim almış olan ve 1877'de Galatasaray Lisesi müdürü olacak olan Ali Niyazi Bey yaptı. Aslında Mekteb-i Osmani sadece askeri öğrencilerin eğitim aldığı bir okul olmamıştır. Komisyonun 18 Mart 1860 tarihli oturum tutanağında okulun amacı: “askeri ve sivil görevlere öğrenci yetiştirmek ve Erkan-ı Harp subaylarına, mühendislere ve yönetici devlet adamlarına eğitim vermek” olarak açıklanmıştır. Ancak bu dönemde gönderilen öğrencilerin çoğunluğu asker olduğu ve birçok eğitim alanı askeri disiplin içinde tanımlandığı için okulun öğrencilerinin çoğunun asker olduğunu tahmin etmek güç değildir.²⁴⁷

Tahsil müddeti üç sene olarak kabul edilen Mekteb-i Osmanide öğrenciler Fransızca, tarih, coğrafya ve savaş sanatı gibi derslerden yükümlüdür. Diğer iki sene

²⁴⁵ İhsanoğlu, E., “Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, s. 374.

²⁴⁶ Adnan Şişman, “Mekteb-i Osmani (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul, 1986, s. 87.

²⁴⁷ Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, Büyüyen Ay Yay., 2006, İstanbul, s. 48-51.

de tarih, coğrafya ve fen bilimlerinin işleneceği belirtilmiştir.²⁴⁸ 1862-1863 yılları arasında Mekteb-i Osmaninin haricî ve dâhilî toplam öğrenci sayısı 35'tir. Kasım 1863'te Mekteb-i Osmaninin müdürü olan Albay Ali Nizam Bey'in yerine Sakızlı Binbaşı Ahmet Esad Efendi getirilmiştir. Mekteb-i Osmani, hazırlık okulu niteliğindedir. Öğretime geçtikten birkaç yıl sonra, getirdiği ağır mali yüke karşılık yeterli verimin alınmadığı ortaya çıktı. Bunun yerine, İstanbul'da benzer eğitim programını uygulayan okulların kurulması kararlaştırıldı. 1868'de açılan Mekteb-i Sultaniyle başlayan yeni uygulamanın iyi sonuç vermesi üzerine de 1874'te Mekteb-i Osmani kapatıldı. Fakat her şeye rağmen bu okul Osmanlı Devleti'nin yalnızca Paris'te değil, yurt dışında da açtığı ilk ve tek mekteptir. Kuruluşu, işleyişi ve pozitif ilim anlayışıyla Türkiye'deki modern eğitimin gelişmesi bakımından dikkate değer bir okul olmuştur.²⁴⁹

3.1.3. Kız Teknik Öğretim Okulları

Kızların teknik öğretimi ile ilgili ilk girişim Cevri Kalfa Rüştiyesinde "kadınlara mahsus sanayi" dersinin konulmasıyla başlamıştır. Bir sonraki teşebbüs ise 1864 yılında Mithat Paşa'nın Rusçuk'ta ordunun dikim ihtiyaçlarını karşılamak üzere yetim kızlar için bir ıslahane açmasıdır. Bunları, 1869'da İstanbul'da yine ordu ihtiyaçları için Yedikule'de açılan ve dikimhane özelliği taşıyan Sanayi Mektebi izlemiştir.²⁵⁰

3.1.3.1. Ebe Mektebi

Osmanlı Devleti'nde Ebe Mektebi ile ilgili ilk kayıtlar 1842 yıllarına dayanmaktadır. 1842 tarihinde hükümete bir genelge verilmiş ve bu genelgenin içeriği Meclis-i Valaca kabul olunarak uygulanmıştır.²⁵¹ Ebelik kursu veya mektebi hakkında o tarihlerden sonra önemli bir girişime rastlanmamıştır. Ancak 27 Ekim 1870 tarihli bir padişah emrinde İstanbul Ahırkapı'da Otluk Ambarı civarında olan Ebe Mektebinden söz edilmektedir. Bu vesika Ebe Mektebinin geri kalan

²⁴⁸ BOA, İrade Hariciye (İ. HR), 149/7830 lef 1-3, 23 Ekim 1857.

²⁴⁹ Şişman, A., "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", s. 91-142.

²⁵⁰ Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 151.

²⁵¹ Ergin O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 542.

masraflarını karşılamak için bütçeden ödenek ayrılmasından ve ne kadar masraf yapıldığından bahsetmektedir.²⁵² 1871 tarihli bir maliye nezareti tezkeresine göre ödenek istenilmişse de sonucunun ne olduğu, tahsisat alınıp alınmadığı, inşaatın bitirilip bitirilmediği ve Ebe Mektebinin Ahırkapı’da açılıp açılmadığı anlaşılammıştır.²⁵³

3.1.3.2. Kız Sanayi Mektebi

Osmanlı Devleti’nde Tuna valisi olan Mithat Paşa, erkek ve kız çocuklara sanat öğretmek işini ilk olarak Rumeli’de başlatmıştır. Mithat Paşa bu okulları açarak hem kimsesiz çocuklara iş bulmuş hem memleketin bir kısım küçük sanat ihtiyaçlarını karşılamış, hem de ordunun ihtiyacı olan kumaşları ve dikişleri temin etmiştir. Bu amaçla Rumeli’deki ordunun elbise ihtiyacını temin için Rusçuk’ta bir fabrika kurmuştur. Yine Mithat Paşa, 1865’te Avrupa’ya adamlar göndererek fabrikanın alet ve edevatını getirtmiş ve bu fabrikada çalışmak üzere öksüz kızları toplatıp Rusçuk’ta bir Kız Sanayi Mektebi açtırmıştır. Mithat Paşa Tuna’dan çekilip İstanbul’a gelerek Şura-yı Devlet riyasetine geçtiği zaman, 1868’de (1284) Tuna’daki tecrübelerden de ilham alarak daha geniş ölçüde bir Erkek Sanayi Mektebi açtırmayı başarmıştır. 1869 yılında Tophane-i Amirenin idaresinde bulunan Yedikule’deki fabrikalarda çalışmak, askere sargı ve çamaşır dikmek ve öğrenci yetiştirmek üzere Baruthane binası tamir edilerek bir Kız Sanayi Mektebi açılmıştır. Bu okula ilk sene 50 kız öğrenci kaydedilmiştir.²⁵⁴ 1293 Devlet Salnamesi’ne göre Kız Sanayi Mektebi öğrenci sayısı toplamda 152’dir²⁵⁵. Bu da dönemin şartlarına göre okula oldukça ilgi gösterildiğinin kanıtıdır.

²⁵² BOA, İ. DH, 622/43244, 1 L 1287.

²⁵³ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 542.

²⁵⁴ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 686.

²⁵⁵ 1293 Devlet Salnameleri, s. 139.

3.1.4. Memur Yetiştiren Okullar

3.1.4.1. Mekteb-i Maarif-i Aklam*

Tanzimat Devri'nde yeni müesseselerin kurulması, devlet daireleri arasındaki evrak sirkülasyonunu arttırmıştır. Okullarda yetişen memurların katkısıyla bürokrasi yeni bir standarda kavuşmuş, çabukluk ön plana çıkmış ve evraklar sade bir üslup ile yazılmaya başlanmıştır. Arapça ve Farsçanın ağdalı ifadeleri, düzenden yoksun lüzumsuz elkablarla uzun dualar, resmî yazışmalardan çıkarılmış veya kısaltılmıştır.²⁵⁶

Mekteb-i Maarif-i Aklam açılana kadar rüştiyelerin üstünde eğitim veren tek okul Mekteb-i Maarif-i Adliyedir. Fakat Mekteb-i Maarif-i Adliye, ilim ve maarifin gelişmesi ve ilerlemesi yönündeki yeni düzen için yeterli görülmemiştir. Bu nedenle Maarif-i Adliye 1862 yılında yerini ve görevini Mekteb-i Aklama devretmiştir. Mektebin mevcut öğrencileri rüştiye mektebinden Darülmaarife, bazı hocaları da emek ve tecrübelerinden dolayı maaşlarıyla birlikte Meclis-i Maarif üyeliğine nakledilmiştir.²⁵⁷

Mahrec-i Aklamın açıldığını gösteren tezkerede diyor ki²⁵⁸: “*Mekâtib-i rüştiyeden eklâmı şahaneye çıkarılacak sınıf-ı evvel şakirdanına mahreç olmak üzere bâ irade-i seniyye Mekteb-i Maarif-i Adliye vaz'ı kadimi veçhile Mekteb-i Eklâm ittihaz olunarak saye-i Maarifvaye-i hazreti padişahide şakirdanı mumaiylehim emri tahsile mübaşeret etmiş ve mekteb-i mezkûrda (Maarif-i Adliyede) kalan şakirdanın dahi Rüşdiye nâm ve itibariyle diğer münasip mahalle yerleştirilmeleri iktizay-i halden bulunmuş...*”

* Mahrec-i Aklam da denmektedir.

²⁵⁶ Ali Akyıldız, *Tanzimat Devri Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 58-61; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 472.

²⁵⁷ Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yakınçağ ABD, Ankara 2010, s. 31.

²⁵⁸ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 476.

Mekteb-i Aklam, 1862 yılında 45 öğrenci ile eğitim faaliyetine başlamıştır. Mahrec-i Aklam ismiyle de anılan mektebin, ilk yıllarda eğitim süresi bir yıldır. Okulun öğrenci kaynağı rüştiyelerdir.²⁵⁹ 1867 yılındaki bir vesikadan anladığımız kadarıyla memur alımlarında belli bir düzen oturtulmaya çalışılmış fakat bu konuda çok başarılı olunamamıştır. Buna göre Mekteb-i Aklam, rüştiye mektebi şakirdanı şahadetnamesi olmayanlara kalemlerde görev verilmemesine dair açıklama yapmış olmasına rağmen şahadetnamesi olmayanlara vazife verildiği anlaşılmıştır.²⁶⁰

Tablo 11: 1870* Yılı Başlarında Mekteb-i Aklamın Ders Programı Şöyledir:

Birinci sınıf okutulan dersler; *Arapça, Farsça, Rika, Hesap, Türkçe İmla (dil bilgisi) ve İnşa, Fransızca İnşa, coğrafya, Tarih, Hikmet-i Tabi'ye (fizik), Kimya ve Resim*

İkinci sınıfta okutulan dersler; *Arapça, Farsça, Türkçe Ameliyatı, Türkçe İnşa, Fransızca Lisan ve İmla, Hendese-i Sathiyeye, Coğrafya, Tarih, Resim ve Rika*

Üçüncü sınıfta ise; *Arapça, Farsça, Fransızca Lisan ve İmla, Türkçe İmla ve İnşa, Coğrafya, Tarih, Resim ve Rika*

Ayrıca Fransızca olarak çıkarılan “*Muallimin Jurnalı*” isimli gazetenin de mektebin ders gereçleri arasında olduğu anlaşılmaktadır.²⁶¹

²⁵⁹ Yıldırım, M., “Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”, s. 31-33.

²⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM, 392/7, lef 1.

* Mekteb-i Aklamın ders sayısının en fazla olduğu yıldır.

²⁶¹ Yıldırım, M., “Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”, s. 31-33.

Tablo 12: 1874 Yılında Aklam-ı Askeriyeye Ait Ders Programı Şöyledir²⁶²:

Birinci sınıf dersleri: *Tadbikât-ı Kavâid-i Arabîye, Hesab, Fıkıh, Arabî, Mebani'l İnşâ, Buhâristan, Kitâbet, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Kavâid-i Osmaniye*

İkinci sınıf dersleri: *Fıkıh, Coğrafya-yı Osmanî, Mebani'l İnşâ, Usûl Defteri, İdare Nizamnâme Mezkuresi, Kitâbet, Coğrafya-yı Osmanî, İdare Nizamnamesi, Farisi, Tarih-i Umumî*

Üçüncü sınıf dersleri: *Farisi, Arabî, İdare Müzakeresi, Hesab-ı Muamelat, Tarih-i Umumî, Hesab, İdare Nizamnâmesi, Fıkıh, Mebani'l İnşâ, Kitâbet*

Mahrec-i Aklamın 1875'te 44 öğrencisi vardır ve 1876 yılına kadar öğrenci sayısı aynı kalmıştır. O tarihte daha yüksek tahsilli memur yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Fünun-i Mülkiye'nin açılmış olması Mahrec-i Aklamın kapanmasına sebep olmuştur.²⁶³

3.1.4.2. Lisan Mektebi

Hariciye Nezareti Dairesi dâhilinde olan kalemlere memur yetiştirmek ve Fransızca öğrenmek isteyen öğrenciler için şimdilik numune olmak üzere bir Lisan Mektebinin kurulmasına karar verilmiştir. 26 Mart 1866 tarihli irade ile açılması onaylanan mektep, Mahrec-i Aklam bünyesinde eğitim faaliyetine başlamıştır. Mektebin ilk yıl masrafları için 25.000 kuruşluk bir kaynak temin edilmiştir. Şahadetname olarak çıkmış olan öğrenciler arasından 20 kişi seçilip Lisan Mektebine alınmıştır. Şahadetname olarak çıkmış öğrencilerden kasıt ise Mahrec-i Aklam mezunlarıdır. Zira Lisan Mektebi, Mahrec-i Aklamdan mezun olan öğrencilere mahsus eğitim faaliyetine başlamıştır. Okulun öğretim süresi ise bir yıldır.²⁶⁴

²⁶² BOA, İ. DH, 705,49376, lef 1.

²⁶³ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 479.

²⁶⁴ Yıldırım, M., "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", s. 51-50.

Lisan Mektebi ilk başlarda sadece Fransızca öğretimi için açılmış fakat Osmanlı bürokrasisinin pratik ihtiyaçları için okula yeni dersler ilave edilmiştir. Özellikle Düstûr'un Rumca, Bulgarca ve Ermeniceye çevrilmesi gerektiğinden o sırada Maarif Nazırı olan Subhi Efendi, Rumca ve Bulgarca sınıflarının açılmasını istemiştir.²⁶⁵ Ancak bundan daha önemlisi Düstur'un Ermeniceyle beraber Rum ve Bulgar dillerine çevrilmesi yönündeki irade-i seniyye ve bu meseleden kaynaklanan sıkıntıdır. Çünkü yaklaşık beş milyon Bulgar, iki buçuk milyon Rum tebaaya sahip Osmanlı Devleti'nin memurları içerisinde bu dilleri bilen yetişmiş kişiler yoktu. Maarif Nezaretinin bu teklifi, Meclis-i Valada görüşüldükten sonra yerinde görülerek Lisan Mektebinde Rum ve Bulgar lisanına vâkıf öğrenciler yetiştirilmesine karar verilmiştir.²⁶⁶

Tablo 13: 1872 Senesinde (Dersaadet ve Bilâdı Selâse) Maarif Nezaretinin İdaresi Altındaki Bütün Mektepler ve Talebeler²⁶⁷:

Mektep İsimleri	Talebe Sayısı
Mekteb-i Mülkiye	70
Darülmualimin	200
Darülmualimat	37
Mahrec-i Aklâm	88
Erkek Rüştiyesi (14)	1427
Kız Rüştiyesi (8)	207

Antel'e göre 1876 yılında vilayetlerde ve müstakil idare olunan mutasarrıflıklarda toplamda 362 rüştiye mektebi varken, bu mekteplerin 18.750 talebesi vardır.

²⁶⁵Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXVII, S. 44, 2008, s. 86.

²⁶⁶ Yıldırım, M., "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", s. 52.

²⁶⁷ Antel, C. "Tanzimat Maarifi", s. 458.

3.2. Abdülaziz Devri'nde Yüksek Öğretim Kurumları

1846'da kurulan Mekatib-i Umumiye Müdürlüğü iki daireye ayrılmıştır. Birinci bölüm Daire-i Mekatib-i Mahsusa, ikinci bölüm ise Daire-i Mekatib-i Umumiye'dir. 1857'de kurulmuş olan Maarif Nezaretinin ilk Maarif Nazırı Sami Paşa'dır.²⁶⁸ Bugünkü manada öğretmen yetiştirmenin tarihi Tanzimat Devri'ne dayanmaktadır²⁶⁹.

3.2.1. Darülmuallimin-i Rüştî*

16 Mart 1848 tarihinde İstanbul Fatih'te Kemal Efendi'nin gayretleriyle Osmanlı Devleti'nde ilk defa bir öğretmen okulu açılmıştır²⁷⁰. Bu mektebin ilk müdürü 5 Şevval 1266'da (1850) okul müdürlüğüne getirilen Ahmet Cevdet Paşa²⁷¹ 'dır. Cevdet Paşa, "mekatib-i rüştiyenin ruhu" olarak gördüğü Darülmuallimin-i Rüştinin ilk nizamnamesini hazırlayarak (1851),²⁷² bu okulun eğitim öğretim ve teşkilat bakımından kurumsallaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Rüştî Darülmuallimin açıldıktan sonra, üç beş tane olan rüştiye mektepleri çoğaltılmaya başlanmıştır.²⁷³

²⁶⁸ Lûtfi Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Tarih-i Osmanî Encümeni, c. XVI, S. 17, (94), İstanbul 1926, s. 307.

²⁶⁹ Ergin, O., *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 571; Cemil Öztürk, *Atatürk Devrinde Öğretmen Yetiştirme Politikası*, TTK, Ankara, 1996, s. 4; Abdülkadir Özcan, *Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, TTK, 1992, s. 444.

*Darülmuallimin olarak da adlandırılır.

²⁷⁰ Okulun açılışı hakkında geniş bilgi için bkz; Takvim-i Vekayi, nr. 372, 23 Ra 1264'ten naklen; Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 571, Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 198, Akyüz, Y., "Dârülmuallimîn İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Milli Eğitim*, S. 95, Mart 1990'da aynı basım, s. 3; Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 39, Koçer, H. S., *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848- 1967)*, s. 10; Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitim*, s. 56.

²⁷¹ Cevdet Paşa'nın hayatı ve kişiliği hakkında geniş bilgi için bkz: Ahmet Cevdet Paşa Semineri -27-28 Mayıs 1985- *Bildiriler*, İstanbul 1986.

²⁷² BOA, İ. MVL, 211/6894. Nizamnamenin genişletilmiş hali için bkz; Akyüz, Y., "Dârülmuallimîn İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", s. 3-20; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1976, c. VI, s. 175.

²⁷³ Binbaşoğlu, C., *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 12.

1851 Nizamnamesine göre Darümuallimin-i Rüştide okutulacak dersler şunlardır; *usul-i ifade ve talim, Farsça, riyaziyattan fenn-i hesap, yeteri kadar hendese, mesaha, heyet ve coğrafya.*

Okula girmek için iyi derecede Arapça bilmek ise ön koşuldur.²⁷⁴ Ubucini'nin "Osmanlı'da Modernleşme Sancısı" adlı kitabında Darümuallimin 60 öğrencisinin olduğu, bu öğrencilerin yarısının her türlü masrafının devlet tarafından karşılandığı ve okulun yatılı olduğu hakkında bilgiler yer almaktadır.²⁷⁵

Ahmet Cevdet Paşa Maruzat'ta "*Kemal Efendi numune olarak bir mekteb-i rüşdiye küşâd eylemiş olduğundan teksir olunacak mekâtib-i rüştiyeye hoca yetiştirmek üzere bir Darümuallimin inşa olundu.*" der. Bunu 23 Rebiülevvel 1264 (1847) tarihli ve 372 sayılı Takvimi Vekayi şu suretle teyit eder²⁷⁶:

"...bitevfikihitaâla neşir ve tervici ulûm kazıyye-i matlûbesinin emr u teshili anbean meclisi mezkûrda (Meclisi Maarifi Umumiye) müzakere olunmakta ve bunun semeresi olarak mekâtib nizamı... yoluna girmekte idüğinden çünkü mekâtipte etfale talim ve tedris ettirilecek ulûm-i âliye ve fûnun-i muktaziyenin sühûlet-i talim ve tefhimi bulunmadığı halde yine emr-i tahsilde müşkülâtta varest olunamayacağı cihetle zikolunan tedris ve tefhim tarikinin nemti sehl ve asanisi taallüm olunmak ve ileride mekâtib için hoca lâzım geldikçe oradan alınmak üzere bir Darümuallimin tesis ve inşasına irade-i seniye-i cenab-ı şehinşahî taallük ve şeref-sudur buyurulmuştu. Mucibince mezkûr Darümuallimin'in münasebeti mevkiyesi cihetiyle Fatih civarında tarh-ı esas ve ibnasına iptidarbirle... bu kerre bilcümle müteferriatiyle reside-i hayyizi hitam olmuş olduğuna ve hocaları ile talebesi dahi tahrir ve ikmal kılınmış idüğüne ve bu bapta vukua gelen hüsn-i muvaffakiyeti seniyye-i mülûkâne dahi herhalde zuhuri teyidat ve fuyuzafı ilâhiyeye beraati istihlâl bulunduğuna binaen darümuallimin-i mezkûrun şan-ı maali nişanı hazreti

²⁷⁴Akyüz, Y., "Dârümuallimîn'in İlk Nizamnamesi...", s. 12-13; Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1984, s. 68; Müfredat Programı için bkz: Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s.62.

²⁷⁵ Ubucini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, s.155.

²⁷⁶ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 571.

mülûkâneye muvafik surette feth ve küşadı zımında... zıkr olunan Meclisi Maarif-i Umumiye'nin bilcümle âza-ı kiramı işbu şehri rabiülaharın onuncu perşembe günü oraya bilazime hocaları ve talebesi mevcut oldukları halde fetih ve küşad ve Darümuallimin'i mezkûrun sebab-i tesis ve inşasına ve fevaid ve hüsnüyyatına dair Arabî Hocası faziletlü Yahya Efendi tarafından bazı kelimat-ı münasebe irad olunduktan sonra usul-î müdareseye halkabendi iptidar.”

1868 yılında İstanbul'da²⁷⁷, 1870 yılında Bosna'da²⁷⁸, bir diğeri ise 1874 yılında Suriye'de Darümuallimin açılmıştır. Bu okuldaki öğrencilerin hepsi Anadolu ve Rumeli ahalisinden olduğu için Arabistan ve Suriye bölgelerine gitmek istememişlerdir. Bu nedenle Darümuallimin-i Rüştî açılarak eğitimde istenilen maksada ulaşılmaya çalışılmıştır.²⁷⁹

Hızla kurulan rüştîye mekteplerinde nitelik ve nicelik bakımından yeterli hoca tayini yapılmadığı için birçok sıkıntı ortaya çıkmıştı. 2 Mart 1861 yılındaki bir iradeye göre; yeni açılan rüştîye mekteplerine dışarıdan öğretmen tayin edilmesi nedeniyle Darümuallimin öğrencilerinin açıkta kaldığı hakkında şikâyetler vardır. Bu şikâyetlerden dolayı “*Dârümuallimin Nizamnamesi'ne*” madde ilave edilmiştir. Nizamnameye “*Okullara öncelikle Darümuallimin mezunlarından öğretmen tayin edilmesi ancak yeterli olmadığı takdirde dışarıdan uygun olanların tayin edilmesi gerektiği*” eklenmiştir.²⁸⁰ Bazı durumlarda da öğretmen bulunamadığı için idadi mekteplerindeki öğretmenler rüştîye okullarında derslere girmiştir. Mesela, Manastır Rüştîye Mektebinde riyaziye ve rika hocalarının olmamasından dolayı idadi mektebinde bulunan riyaziye ve rika hocalarının Manastır Rüştîyesinde ders verdikleri görülmektedir²⁸¹. Darümuallimin-i Rüştî, kuruluşunu izleyen yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca bina sıkıntısından da kurtulamamıştır. Sonuç olarak Darümuallimin-i Rüştî, bu dönemde, 10 ile 20 arasında değişen yıllık öğretmen

²⁷⁷ BOA, İ. ŞD. 9/476, 7 R 1285.

²⁷⁸ BOA, ŞD, 1900/21, 25 L 1286.

²⁷⁹ BOA, MF. MKT, 21/22, 8 L 1291.

²⁸⁰ BOA, İ. MVL, 444/19767 lef 3, 5.

²⁸¹ BOA, A. MKT. MHM. 270/96.

yetiştirme kapasitesiyle, sayıları hızla artan rüştiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır. Bununla beraber bu okul, nitelik ve nicelik bakımından birçok eksikleri bulunmasına rağmen, Türkiye’de, öğretmen yetiştiren kurumların gelişme sürecinde temel teşkil etmesi bakımından Türk eğitim tarihinde son derece seçkin bir yere sahiptir.²⁸²

3.2.2. Darümuallimin-i Sıbyan

Sıbyan mekteplerinin ıslahı ve bu okullar için medrese dışında yeni öğretmenler yetiştirilmesi ancak 1860’larda mümkün olabilmektedir. Nitekim 1857’de Maarif Nezaretinin kurulmasından sonra tekrar ele alınan sıbyan mekteplerinin ıslahına yönelik tedbirler ancak 1863 yılında uygulanmıştır. İstanbul’da sadece 35 sıbyan mektebi “usul-u cedide”ye göre öğretim yapmıştır. 1864’te kurulan Mekatib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu, 1868’de sıbyan mektepleri için 10 maddelik bir nizamname düzenlemiştir. Bu nizamname ile sıbyan mektepleri müfredatına; imla, malumat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik dersleri konulmuştur.²⁸³ Sultan Abdülaziz, bir irade yayınlarak bu nizamnamenin dersaadet ve bilad-ı selasede görevlendirilecek hocalar tarafından hemen uygulanmasını istemiştir. Padişahın bu iradesi üzerine, söz konusu dersleri okutabilecek hocaları belirlemek amacıyla Meclis-i Maarifte mevcut sıbyan mektebi hocalarına imtihan yapılmıştır. Fakat imtihan sonunda öğretmenler arasında gerekli niteliklere sahip “muktedir hocalar” bulunamamıştır.²⁸⁴ Bunun üzerine Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından sadarete sunulan tezkerede, sıbyan mekteplerinin genel eğitim sistemi içindeki yeri ve önemi vurgulandıktan sonra, bunların ıslahının her şeyden önce “yeniden muallim yetiştirilmesi” ile mümkün olabileceğini ileri sürülmüş ve nihayet bu amaçla İstanbul’da bir Darümuallimin-i Sıbyan kurulması teklif edilmiştir. 31 Mayıs 1868 yılında mekteb-i sıbyaniyeye mahsus olmak üzere bir Darümuallimin teşkili ve bu okula eski Tab’ahane’nin tahsisi hususuyla ilgili bir tezkere yayınlanmıştır. Bu tezkerede mektebin tamir masrafları için altı bin kuruş ve mektebin idare edilmesi için beş bin kuruş Maliye

²⁸² Öztürk, C. *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s. 7.

²⁸³ Öztürk, C. *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s. 8.

²⁸⁴ BOA, İ.Ş.D. 10/484, lef 1.

Nezaretine hatırlatılmıştır.²⁸⁵ Darümuallimin-i Sıbyana alınmak için aranan şartlarda, sadece lazım geleceği kadar Arabi ve Farisi bilmeleri ve Türkçe kitabete hâkim olmaları yer almıştır²⁸⁶.

Şurayı Devlet Maarif Dairesi reisi Kemal Efendi tarafından da desteklenen²⁸⁷ Saffet Paşa'nın teklifi doğrultusunda Darümuallimin-i Sıbyan; 15 Kasım 1868'de İstanbul Bayezid* de Saffet Paşa tarafından açılmıştır. Okulun ilk müdürü, devrin aydın kişilerinden biri olan Mehmet Cevdet Efendi'dir.²⁸⁸ Darümuallimin-i Sıbyan'ın öğretim süresi iki yıldır²⁸⁹. Okula 20 öğrenci alınmış²⁹⁰ ve bunların her birine ayda otuzar kuruş "maaş" verilmiştir²⁹¹. İlk kadrosu, müdürden başka, iki öğretmen ve bir de mubassırdan ibarettir.²⁹²

Darümuallimin-i Sıbyan'ın açılması, bir yönüyle 1848'de Darümuallimin kurulmasından çok daha önemli bir gelişme olmuştur. Zira bu okul, bütün imparatorluğa yayılmış ve sayısı on binlerle ifade edilen sıbyan mekteplerinin ihtiyacı olan nitelikli öğretmen yetiştirmeyi amaçlamıştır.²⁹³ 23 Temmuz 1872'de Maarif Nezaretinden vilayetlere gönderilen bir genelgede eğitim ve öğretimin ilk kademesi olan sıbyan okullarında, sıbyan okulu öğretmenlerinin bir komisyon tarafından imtihan edilmelerini ve ancak imtihanda başarılı olurlarsa öğretmenliğe devam etmeye hak kazanacakları belirtilmektedir.²⁹⁴ Sınav uygulaması ile daha nitelikli öğretmen almak amaçlanıyordu. Öğretmen olmakla ilgili bir diğer şart ise

²⁸⁵ BOA, İ. ŞD 10/484, lef 4.

²⁸⁶ BOA, İ. ŞD, 2389/49.

²⁸⁷ BOA, İ. ŞD, 10/484, lef 4.

*Şimdiki Üniversite Kütüphanesinin bulunduğu yer.

²⁸⁸ Takvim-i Vekayi, nr.1025, 4 Ş 1285; Unat, R., *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 32; Koçer, H. A., *Türkiye'de Modern Eğitim*, s. 79, Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 99.

²⁸⁹ Berker, A., *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 93.

²⁹⁰ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 99; Koçer, H. A., *Türkiye'nin Modern Eğitim*, s. 79. 1293 Devlet Salnamesine göre Darümuallimin-i Sıbyanın 25 öğrencisi vardır. Bkz; Devlet Salnameleri sene 1293, s. 140.

²⁹¹ BOA, İ. ŞD, 10/484, lef 1.

²⁹² BOA, İ. ŞD, 10/484, lef 1.

²⁹³ Öztürk, C., *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s. 9.

²⁹⁴ BOA, MF. MKT, 2/176 lef 2.

yirmi beş yaşını bitirmektir²⁹⁵. Yine bu genelgeye göre okul olmayan köylerde sandık kurulup köylülerden toplanacak para ile sıbyan okulları açılmasından, okulun eşya ve kitap ihtiyacının devlet tarafından karşılanacağından bahsedilmiştir.²⁹⁶

1869 tarihli Maarifi Umumiye Nizamnamesi sıbyan mekteplerine Darümuallimin-i Sıbyan diplomasına sahip olmayanların veya bu diplomayı yapılacak sınavda almaya hak kazanamayanların, öğretmen tayin olunmayacağı düzenlemesini getirmişse de bu gelişmeler bazı bağınaz çevreleri rahatsız etmiştir. Bunların yaptıkları olumsuz propagandalar sonucu okul öğrencisiz kalmış ve 1871 yılında kapatılmak zorunda kalmıştır²⁹⁷. Ancak 1872’de okul Cevdet Efendi’nin katkıları ile tekrar açılmıştır²⁹⁸. Bu defa okula vilayetlerde açılacak Darümuallimin-i Sıbyanlara öğretmen yetiştirme görevi de verilmiştir.²⁹⁹

3.2.3. Darümuallimat*

Tanzimat Dönemi’nin eğitim alanındaki en önemli başarılarından birisi de hiç şüphesiz, “inas” (kız) rüştiyeleri açarak, kızlara ortaöğretim imkânını sağlamasıdır.³⁰⁰ Çünkü bu devre kadar, Osmanlı’da kızlar ancak 8-9 yaşlarına kadar sıbyan okullarına gidebilmişlerdir. Öğretmenler erkek olduğundan, yaşları dokuzu geçmiş kızların okula gitmesi uygun görülmemiştir.³⁰¹ Toplumdaki bu anlayışın değişiminde, Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra ortaya çıkan yayınların ve fikri tartışmaların da önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle 1850’lerden sonra, basın ve yayın

²⁹⁵ BOA, MF. MKT, 13/120.

²⁹⁶ BOA, MF. MKT, 2/176 lef 2.

²⁹⁷ Cemil Öztürk, “Darümuallimin”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 551.

²⁹⁸ BOA, MF. MKT, 3/171; BOA, İ. DH. 657/45710, 19 B 1289.

²⁹⁹ Gelişli, Y., “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, s. 53.

* Kız Öğretmen Okulu

³⁰⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (2. Basım), İstanbul, 1987, s. 196.

³⁰¹ Takvimi-i Vekayi, nr. 1217, 25 Muharrem 1287, Yaşı biraz büyük olan kızların okula gitmesinin toplumda iyi karşılanmaması yüzünden, sıbyan mekteplerindeki kızların sayısı, erkeklere oranla çok azdır. Bkz: Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, c. VI, 3. Basım, s. 172.

organlarında, ülkenin kalkınması için erkek eğitimi kadar kadın eğitiminin de gerekli olduğu vurgulanmaya başlanmıştır.³⁰²

Türkiye’de kız eğitiminin gelişimi, sosyo-kültürel zeminde oldukça sancılı olmuş yapılan teşebbüsler oldukça ciddi bir direnmeyle karşılaşmıştır. Nitekim 1871-1872’de, İstanbul’daki 8 kız rüştiyesinde toplamda sadece 311 öğrenci okula gidebilmiştir³⁰³. Her ne kadar Sultan Abdülaziz’in babası II. Mahmud Dönemi’nde, Valide Sultan saraydaki cariye kızları toplayarak onlara okuma öğretse de kızların eğitimi pek çok insanın zihninde sadece bir rüyaydı. Geçen yüzyılın son yarısında ise Türk kadınları için ilkokul eğitimi almak gitgide geleneksel bir hal almıştır. Türk tarihi boyunca nadiren de olsa, kadınlar arasında okur-yazarlığın yayılmasına aykırı duranlara karşı, açıktan açığa direnenlerin hayret verici örnekleri de vardır.³⁰⁴ Tanzimat reformcuları toplumdaki batıl inançları ortadan kaldırmak için, İslam’da kızların okumasını engelleyecek herhangi bir hüküm olmadığını, aksine, teşvik edici pek çok hadise olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Mesela Maarif Nazırı Saffet Paşa, 1870’te Darülmuallimatın açılış konuşmasında kız eğitimin önemi vurguladıktan sonra, “*ilim öğrenmek erkek ve kadın her müslümana farzdır*” hadisini de sözlerine ekleme gereği duymuştur.³⁰⁵ Ayrıca kız rüştiyeleri açıldığı için bu okullarda istihdam olunacak “kadın öğretmenlerin” yetişmesine olanak sağlanmıştır. İlk yıllarda yeterli sayıda kadın öğretmen olmadığından³⁰⁶ buralara yaşlı ve ahlaklı erkek öğretmenler görevlendirilmiştir.³⁰⁷ Sadece dikiş, nakış gibi bazı meslek dersleri için Müslim ve gayrimüslim kadın öğretmenler çalıştırılmıştır.³⁰⁸

³⁰²Öztürk, C., *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s. 10.

³⁰³Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını, (1839-1923)*, Öz-el Matbaası, Ankara, 1991, s. 10.

³⁰⁴Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbul’unda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar*, (Çev: Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 114.

³⁰⁵Takvimi-i Vekayi, nr. 1217, 25 M 1287.

³⁰⁶BOA, MF. MKT, 22/45.

³⁰⁷Devlet Salnamesi sene 1288, s. 134; Devlet Salnamesi Sene 1290, s. 197; Devlet Salnamesi Sene 1294, s. 387.

³⁰⁸Devlet Salnamesi sene 1288, s. 134; Devlet Salnamesi sene 1292, s. 137.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre İstanbul'da bir Darümuallimat açılması uygun görülmüştür.³⁰⁹ Nizamnamede Darümuallimat, sıbyan ve rüştiye adıyla iki şubeye ayrılmıştır. Her şube, Müslim ve gayrimüslim sıbyan mektepleriyle rüştiyelere öğretmen yetiştiren iki kısma ayrılacaktır.³¹⁰

Sıbyan şubesinin öğretim süresi iki yıl olup öngörülen dersler şunlardır³¹¹; *mebâdî-i ulûm-ı diniyye, kavâid-i lisân-ı Osmânî ve kitâbet, usûl-ı talîm, her cemaâtin kendi lisânı, risâle-i ahlâk, hesap ve defter tutmak usûlü, tarih-i Osmânî ve coğrafya, malumât-ı nâfia, mûsıkî, dikiş ve nakış.*

Rüştiye şubesinin öğretim süresi üç yıl olup öngörülen dersler şunlardır³¹²; *mebâdî-i ulûm-ı diniyye, kavâid-i lisân-ı osmânî ve inşâ, Arabî ve Fârisî, her cemaâtine kendi lisanı, ilm-i ahlak, tedbîr-i menzil, tarih ve coğrafya, mebdâ-i ulum-ı riyaziye ve tabiiye, resim, musikî, enva-i ameliyât-ı hiyyatiyye.*

1873-1874'te rik'a,³¹³ bir yıl sonra başlangıçta göz ardı edilen müzik dersi, Darümuallimat programına girmiştir.³¹⁴ 1873 yılında Darümuallimat öğrencilerinden Refika Hanım'ın imtihanla liyakatı belirlendikten sonra, yine Darümuallimata musiki öğretmeni olarak tayin edildiği görülmektedir³¹⁵. Bundan bir yıl sonraki bir vesikada Darümuallimat hocası olan Refi'a Hanım'ın piyano dersi verdiği kayıtlara geçmiştir³¹⁶. Kadın Öğretmen Okulunun açıldığı tarihte 50 öğrencisi vardır³¹⁷. Bu sayı, 1871-1872 öğretim yılında 45'e inmiştir. Aynı yıl okulda, biri

³⁰⁹ Düstur, c. II, s. 196-197; Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 485-487.

³¹⁰ MUN, mad. 68.

³¹¹ MUN, mad. 69. Eğitim ve öğretim her cemaati öğrencisi kendi dili ile yapılacaktır. Ayrıca Müslim ve gayrimüslim öğretmen adayının din dersleri kendi ruhani reislerinin belirlediği şekilde verilecektir (aynı madde).

³¹² MUN, mad. 70. Bu şubede de her cemaatin öğrencisi kendi dilinde eğitim görecektir. Din eğitimi de yine sıbyan şubesindeki gibi olacaktır (aynı madde).

³¹³ Devlet Salnamesi sene 1290, s. 197.

³¹⁴ Devlet Salnamesi sene 1292, s. 137.

³¹⁵ BOA, A. MKT. MHM, 461/28. 16 C 1290; MF. MKT, 12/130, 26 Ca 1290.

³¹⁶ BOA, MF. MKT, 20/10, 19 B 1291.

³¹⁷ BOA, İ. DH, 614/42823, lef 1. Devlet Salnamesi sene 1288, s. 134; Osman Nuri Ergin, Şubat 1870'te yapılan imtihanda 32 öğrencinin başarılı olduğunu kaydetmektedir. Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 669.

gayrimüslim olmak üzere iki kadın öğretmen bulunmaktadır.³¹⁸ Öte yandan 1294 (1876) Devlet Salnamesi'ne göre okuldan, 8'i rüştiye ve 5'i sıbyan şubesinde olmak üzere toplam 13 öğrenci mezun olmuştur.³¹⁹

Tablo 14: 1873-1874 Sıralarında Darülmuallimat Ders Programı³²⁰

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Arabî	Arabî	Arabî
Fârisî	Fârisî	Fârisî
Hesâb	Hesâb	Hesâb
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya
Tarih	-	-
Rık'a Hattı	Rık'a Hattı	-
Sülüs Hattı	Sülüs Hattı	Sülüs Hattı
İnşa	-	-
Resim	-	-
Nakış	Nakış ve Hıyyâtiyye	Nakış ve Hıyyâtiyye
-	Ulûm-ı Diniyye	Ulûm-ı Diniyye
-	Kıraat-ı Türkiyye	Kıraat-ı Türkiyye

³¹⁸ Devlet Salnamesi sene 1288, s. 134.

³¹⁹ Devlet Salnamesi sene 1294, s. 387.

³²⁰ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç*, S. 10, 2000, s. 235.

Tablo 15: Darümuallimatta Öğretmen, Öğrenci ve Mezun Sayısı (1872-1876)³²¹

Yıl	Kadın Öğretmen Sayısı	Erkek Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Mezun Sayısı
1289 (1872-73)	-	8	50	20
1290 (1873-74)	2	?	?	17
1291 (1874-75)	2	5	31	20
1292 (1875)	2	6	58	8
1293 (1876)	2	6	62 ³²²	8

3.2.4. Darümuallimin-i Aliye

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde öğretmen okullarına gereken önem ve yer verilmeye çalışılmıştır. Hatta nizamnamede rüştiye, idadi ve sultanilere öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da "Darümuallimin-i Kebir" adıyla bir öğretmen okulunun kurulması planlanmıştır³²³.

Her şubede okutulacak dersler, şu şekilde tespit edilmiştir³²⁴:

1) Rüştiye Şubesi (3 yıl)

- Ulum Dersleri: *tersim-i hudut, hesap, Türkçe kitabet ve inşa*
- Edebiyat Dersleri: *defter tutma usulü, Arabî, Farisî, hendese, mesaha, cebir, her cemaatin kendi lisanı, tarih-i umumi*

2) İdadi Şubesi (2 yıl)

İlm-i mevalid, hendese-i resmîye ve menazır, Arabî, Farisî, Türkçe şiir ve inşa, Fransızca, kavanin-i Osmaniye, cebir, hikmet-i tabiiye, ilm-i servet, kimya, resim

³²¹ Kurnaz, Ş., *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını*, s. 25.

³²² 1293 Devlet Salnamesi, s. 140.

³²³ MUN, mad. 52-67.

³²⁴ Kodaman, B., *Abdülhamid Devri Eğitim*, s. 146; Özcan, A., *Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, s. 453.

3) Sultaniye Şubesi (3 yıl)

Müsellesat-ı müsteviye ve küreviye, Türkçe inşa ve eş'ar Arabî, Farisî, cebirin hendeseye tatbiki, maani, cerr-i eskal, ilm-i heyet, kimya, Türkçe ve Fransızca tercümeleler, îlm-i mevalid, jeoloji, hukuk-u milel, fenn-i tahtit-i arazi, resim

3.2.5. Darülfünun

Medrese dışında bir Darülfünun açılması fikri ilk defa 1845'te Meclis-i Muvakkat-ı Maarif tarafından düzenlenen eğitim programında yer almıştır. Bu kurumun çalışmaya başlaması için bina, öğrenci ve kitaba ihtiyaç vardır. Fakat tüm çabalara rağmen Babıali'nin Darülfünunu açma fikri gevşemiştir.³²⁵ Darülmaarifin kuruluş amaçları arasında Darülfünuna öğrenci yetiştirmesi de vardır. İlk modern okul olarak bilinen Darülmaarifin açılışındaki bir olay eğitim tarihimiz bakımından ilginçtir. Padişah Abdülmecit, açılış törenine şehzade Murat Efendi ile Fatma Sultan'ı götürmüş ve kapıda Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi karşılamıştır. Sultan Abdülmecit, Kemal Efendi'yi göstererek “*Efendinin elini öpünüz, bundan sonra sizin hocanız olacaktır*” demiş ve Kemal Efendi'ye de, “*bunları dest-i terbiyenize tevdi ediyorum, diğer taliplerle müsâvi tutmanızı rica ederim*” iradesinde bulunmuştur.³²⁶

1862'de Darülfünunun resmen açılması beklenmeden konferans şeklinde serbest derslere başlanmıştır. İlk dersler fizik, kimya ve tabii ilimlerle coğrafya konuları üzerinde verilmiş olup bu dersleri Avrupa'da tahsil görmüş paşalar vermiştir.³²⁷ 1869'da Darülfünunun*, yeni binası tamamlanmış ve orada ders vermeye başlanmıştır³²⁸.

³²⁵ Karal, E., *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 204-205.

³²⁶ Bu okul binasından hâlâ İstanbul Kız Lisesi olarak yararlanılmaktadır. Bkz: Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 110; Ayas, N., *T.C. Milli Eğitim*, s. 232.

³²⁷ Karal, E., *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 205.

* Günümüzde Basın Müzesi olarak kullanılıyor.

³²⁸ İbrahim Hakkı Akyol, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 565.

6 Eylül 1869 yılında ise Darülfünun dersleri için hoca tayini yapılmıştır. İlm-i mevalid dersi için Doktor Miralay Rıfat, riyaziye hikmet ve heyet-i cedide için Tevfik Bey, tarih dersleri için Mahmud Efendi, kimya dersleri için Aziz Efendi ve kimya dersine yardımcı olmak üzere Bonkoski Efendi tayin edilmiştir. İlm-i hikmet ve kelam derslerine Abdülkerim Efendi; usul-i fıkıh ile fıkıh derslerine Mustafa Vehbi Efendi; Arapça dersine Ahmed Faris Efendi girmiştir.³²⁹

Aynı yıl Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın gayretleriyle, altı kere Maarif Nazırlığı yapan Ahmed Kemal Paşa'nın başkanlığında Şurayı Devlet Maarif Dairesi başkan yardımcısı Sadullah Paşa, Recaizade Ekrem, Ebüzziya Tevfik gibi tanınmış kişiler tarafından Fransız eğitim sisteminden faydalanılmıştır. Hazırlanan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ile ilk defa modern sisteme uygun bir eğitim modeli ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nizamname o zamana kadar Osmanlı eğitiminin temel kurumu olan medreselerden ve son dönemlerde kurulan askeri ve teknik yüksekokullardan bahsetmemiştir. 1869 Nizamnamesi yeni kurulan veya kurulması öngörülen Osmanlı eğitim müesseselerini kendi içinde bir bütün olarak ele almış ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yürürlükte kalmıştır. 198 maddelik bu nizamnamede elli bir madde ile en çok Darülfünuna yer verilmiştir.

Buna göre yeni adıyla Darülfünun-ı Osmani üç ayrı şubeden (fakülte) oluşacaktır. Bunlar; hikmet ve edebiyat, ulum-i tabiiyye ve riyaziyyat, hukuk şubeleridir³³⁰. Üç yılı öğretim, bir yılı bitirme tezi için olmak üzere toplam dört yıllık eğitim verecek olan Darülfünuna on altı yaşını doldurmuş, idadi mezunu veya o derecede malumatı olan talebeler alınacaktır. Ancak bu kararlar bazı aksaklıklar sebebiyle tam olarak uygulanamamıştır. Başta yeterli sayıda hoca ve bu yeni yükseköğretime uygun formasyonda yetişmiş talebenin bulunmaması yüzünden bu ikinci teşebbüste de arzu edilen sonuca ulaşılamamıştır.³³¹

³²⁹ BOA, İ. DH, 597/41632, sene 28 Ca 1286.

³³⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 207.

³³¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 522.

Tablo 16: Darülfünunda Okutulan Dersler³³²:

- a) **Hikmet ve Edebiyat Şubesi:** *İlm-i Terkibi Vücut-i İnsanı (Anatomi), İlm-i Ahvali Nefs (Psikoloji), Mantık ve Maâni, Beyan, İlm-i Kelâm, İlm-i Ahlâk, Hukuku Tabiiye, İlm-i Tarih, Arabî, Farisî, Türkî, Fransızca, Tarih-i Umumi, İlm-i Asar-ı Atika (Arkeoloji), İlm-i Meskûkât (Nümüzmantik)*
- b) **İlm-i Hukuk Şubesi:** *Şeri Muamelat (Fıkıh) Usul-i Fıkıh, Roma Hukuku, Fransız Hukuku, Usul-i Muhakeme, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Ceza Kanunnameleri, Usul-i Muhakeme-i Cinayet, Hukuk-i Mülkiye, Hukuk-i Milel*
- c) **Ulum-i Tabiiye ve Riyaziye Şubesi:** *Heyet, İlm-i Tabîiye, İlm-i Kimya, İlm-i Tabakatül Arz, İlm-i Maadin, İlm-i Hayvanat, Hendese, Müsellesat, Hendese-i Cebir, Hendese-i Resmîye ve Menazır, Cerr-i Eskal, Riyaziye, Tarih-i Umumi, Fenn-i Tahtiti Arazi*

Darülfünunun ağustos ayına kadar sürecek olan 1870 yılı birinci sınıf ders programı ve hocaları 2 Şubat 1870 tarihli Takvim-i Vekayi'de şöyle gösterilmiştir³³³: edebiyat dersi Selim Efendi, Fransızca dersi Konstantini (Konstantinidi) Efendi, genel tarih dersi Mahmud Efendi, coğrafya dersi Halid Bey, fizik dersi Aziz Efendi, matematik dersi Teyfik Bey, resim dersi Mösyö Giz, hukuk dersi Ahmed Kamil Efendi, mantık dersi Kerim Efendi.

1874'te Galatasay Sultanisi içinde, medrese çevrelerinden uzakta, Darülfünun üç şube halinde tekrar açılmıştır: a) Hukuk Mektebi, b) Turuk ve Maabir* Mektebi** c) Edebiyat Mektebi.³³⁴

³³² Sadece dersler için; MUN mad. 81, 82, 83, s. 198; Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 147.

³³³ Takvim-i Vekayi, nr. 1184. 1 Za 1286 Çarşamba; İhsanoğlu, E., "Darülfünun", s. 523.

* Yollar ve Köprüler

** Mühendis Mektebi

³³⁴ Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 148.

3.2.5.1. *Mekteb-i Hukuk-ı Sultani*

Osmanlı Devleti'nde ilk Hukuk Mektebi şeyhülislamlik tarafından açılmıştır. Burada, hâkim yetiştirme hedefi belirgindir. Tanzimat Dönemi'nde adli fonksiyonlara sahip birçok yeni kurum oluşturulmuş, ilmiye sınıfının en üst merci olan şeyhülislamlik makamı merkezileşme eğilimine paralel olarak ve yeni şartlara uyum sağlamak maksadıyla *Muallimhane-i Nüvvâb* adında bir okul açmıştır. 1855 yılında açılan ve medrese talebelerine hitap eden bu okul, şeriye mahkemelerine hâkim yetiştirmek içindir. Vilayet teşkilatının oluşturulması sırasında kurulan ve giderek etkinliğini arttıran nizamiye mahkemelerinin nitelikli eleman ihtiyacına da büyük oranda cevap vermiştir.³³⁵

Mekteb-i Sultani tarihinin dönüm noktalarından birisi okul bünyesinde “Darülfünun-ı Sultani” adıyla bir üniversitenin kurulmasıdır. Bundan önce Darülfünun kurma teşebbüsü, iki kez başarısız olmuştur³³⁶. Bu başarısızlığın sebepleri arasında, Osmanlı'nın başlattığı yenilik sürecinin her kesimde farklı algılanmasının yarattığı sorunların ötesinde yükseköğrenim seviyesine uygun öğrenci bulunamayışı, maddi imkânların sınırlı oluşu, eğitim kadrosunun yetersizliği ve eğitimin idari açıdan hâlâ düzenli bir sisteme bağlanmamış olması gibi nedenlerin etkili olduğu görülmüştür.³³⁷

³³⁵ Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2008, s. 3.

³³⁶ Darülfünunun ilk defa 1845'te Geçici Maarif Meclisi tarafından açılması kararlaştırılmış ancak bina inşa çalışmalarının gecikmesi nedeniyle bir türlü faaliyete geçememiştir. 1863'te Darülfünunda dersler halka açık olarak yapılmaya başlansa da iki sene sonra öğrenci mezun edemeden kapanmıştır. İkinci teşebbüs ise 1 Eylül 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandıktan sonradır. Nizamnamede “Darülfünun-ı Osmani” adıyla bir üniversitenin açılması uygun görülmüş ve nizamnamenin elli maddelik kısmı Darülfünuna ayrılmıştır. Nizamnamede Darülfünunun içinde hukuk bölümünün bulunduğu ve üç şubeden oluşacağı beyan edilse de daha sonra ilan edilen ders programlarında ayrı şubelerin bulunmadığı görülmüştür. Darülfünunun kuruluşu adına yapılan bu ikinci girişim de kısa süreli olmuştur. Eğitim öğretim iki yıl kadar devam etmiş ve sonrasında okul kapanmıştır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1992, s. 397.

³³⁷ Nuran Koyuncu, “Hukuk Mektebi'nin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XVI, 2012, S. 3, s. 168-169.

Darülfünun-i Sultaninin içinde oluşturulan Hukuk Mektebi, Osmanlı Devleti'nde modern hukuk eğitiminin yapıldığı ilk yüksek mekteptir.³³⁸ Hukuk Mektebinin o dönemde ilk olarak Mekteb-i Sultani bünyesinde oluşturulması tesadüf değildir. Her şeyden önce Saffet Paşa'nın da ifade ettiği gibi bir kısım hukuk dersleri zaten Mekteb-i Sultani müfredatında vardı³³⁹. Diğer taraftan gayrimüslim sınıfın koruyuculuğunu üstlenen devletlerin taleplerinden birisi de gayrimüslimlerin içinde olabileceği bir Hukuk Mektebinin açılmasıydı. Osmanlı Devleti'nin hukuk alanındaki reformları bu alanda eğitim verecek bir okulun açılmasını gerektirmiştir. Böylelikle Hukuk Mektebinin, Fransızların teşvikiyle oluşturulan ve hocalarının bir kısmı yabancı olan bu okulda kurulması mantıklı görülmüştür.³⁴⁰

Mekteb-i Sultanide hukuk dersleri Fotyadis Bey'in müdürlüğü döneminde başladı. Mekteb-i Tıbbiyenin Beyoğlu'na Mekteb-i Sultaninin de Gülhane'ye taşınmasından sonra, 1873-1874 ders yılında Cevdet Paşa'nın teklifi ve desteğiyle mektebin son sınıflarının ders programına Mecelle ve yine aynı yıl Roma hukuku dersi eklenmiştir. Sekiz ay sonra Saffet Paşa'nın, Mekteb-i Sultani bünyesinde Avrupa üniversiteleri tarzında bir mektebin açılmasını istemesi üzerine sultani programındaki bu dersler Hukuk Mektebine nakledilmiştir. Bu şekilde kurulan Mekteb-i Hukuk-ı Sultaninin ilk ders yılı (1874-1875) sonunda sınavlar Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, Sadrazam Sakızlı Ahmed Esad Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin katılımıyla yapılmış ve öğrencilerden başarılı olanlara “mükâfat” ve “zıkr-i cemil” verilmiştir.³⁴¹

Mekteb-i Sultani bünyesinde kurulan Hukuk Mektebinin Nizamnamesi'ne göre; nizamname, 7 fasıldan ve bir hususi madde olmak üzere 36 maddeden oluşmuştur. Birden başlayıp yedinci fasıla kadar sırasıyla; “*Mektebin Teşkili*”,

³³⁸ Mekteb-i Sultani 1873'de Galatasaray'dan Gülhane'ye nakledildiğinde, dönemin Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, bu mektebin ileri sınıflarında “Mecelle” ve “Roma Hukuku”nun tedrisini sağlamıştır. Böylece kurulacak Hukuk Mektebi'nin de ilk tohumları atılmıştır. Bkz. Ekmelleddin İhsanoğlu, *Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağında*, IRCICA, İstanbul, 2010, s. 146.

³³⁹ İhsanoğlu, E., *Darülfünun*, c. I, s. 139.

³⁴⁰ Koyuncu, N., “Hukuk Mektebi'nin Doğuşu”, s. 170.

³⁴¹ Yörük, A., “*Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*”, s. 24.

“Derslerin Envai ve Müddeti”, “Usul-i İdare”, “Muallimin”, “Talebenin Şeriat-i Kabulleriyle Vezai fi”, “İmtihan”, “Talebenin İstihkakı” konularından bahsetmektedir.³⁴² Hukuk Mektebine kabul edilen talebenin ismi, yaşı, ikametgâhı ve memleketi koçanlı defterlere yazılarak, öğrencilere kayıt olduklarına dair özel bir belge verilirdi. Mektepte okunacak derslere dışarıdan katılmak isteyenlerin, devam etme ve imtihana girme mecburiyetleri olmaz, bunlara diploma değil, öğretmenleri tarafından birer tasdikname verilirdi. Dersleri dışarıdan takip edenler ise kayıt altında tutulur ve bunlara da birer giriş belgesi verilirdi. Devamlı öğrenciler, günlük işlenen derslere devam etmek, öğretmenler tarafından yöneltilen soruları cevaplandırmak ve senede dört defa belirli dönemlerde idareye müracaat edip “anskripsiyon” olarak ifade olunan kayıt pusulalarını almak ve sene sonu imtihanlarıyla eğitim sürelerinin sonunda “doktora” yani bitirme imtihanlarını sözlü ve yazılı olarak vermek zorundaydı. Doktora sınavında başarılı olamayan veya bitirme tezini yazamayanlar haklarını tamamen kaybetmez, bunlara doktoradan daha hafif bir imtihan yapıp “lisansiyeye”, yani mezuniyet unvanı verilirdi. Doktor unvanını kazananlar yargıç olarak devlet hizmetinde görev alabilir, lisansiyeye diploması alanlarsa ülkenin her tarafında dava vekilliği yapabiliyordu. Hukuk Mektebine kaydedilen öğrencilerden öğrenimleri boyunca, kayıt yenileme işlemleri ve diploma için hiçbir ücret istenmez, yalnız dördüncü yıl sonunda hazırladıkları tezi kendi imkânları ile bastırılırdı.

Nizamnameye göre Hukuk Mektebinin ders programı şöyledir; *fıkıh (islâm hukuku)*, *mecelle-i ahkâm-ı adliye (medeni hukuk)*, *usûl-i fıkıh (fıkıh usulü)*, *hukuk-u umumiye (hukuk ilminin geçmiş dönemlerdeki durumunun kısaca gözden geçirilmesi)*, *kavanin ve nizam-ı devlet-i aliyeye (Osmanlı Devleti'nin kanun ve nizamları)*, *Roma kavanini (Roma kanunları)*, *kanun-ı ticaret (ticaret kanunu)*, *usûl-i muhakeme (muhakeme usulü)*, *kanun-ı ceza ve usûl-ı istintak (ceza kanunu ve sorgulama usulü)*, *kavanin-i bahriye (denizcilik kanunları)*, *hukuk-ı düvel ve milel (devletlerarası ve milletlerarası hukuk)*, *muahedat (anlaşmalar)*, *ekonomi politik (servet-i milel veya iktisat)*.

³⁴² 25 Ocak 1876 tarihli nizamname için bkz. İhsanoğlu, E., *Darülfünun*, s. 861-865.

Darülfünundaki Hukuk Mektebinde ilk kez kapsamlı ve Batı'ya dönük bir program izlenmiştir. Eğitim büyük ölçüde yabancı ve Müslüman olmayan hocalar tarafından yürütülmüş ve programda İslam hukukuna ilişkin derslere çok az yer verilmiştir. Bu nedenle de Hukuk Mektebindeki dersler Türkçe ve Fransızca olarak okutulmuştur.³⁴³

³⁴³ Koyuncu, N., "Hukuk Mektebinin Doğuşu", s. 171-173.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ASKERİ VE SİVİL MEKTEPLER

4.1. Askeri Mektepler

4.1.1. Bahriye Mektebi

Bahriye Mektebinin mevcut durumundan hoşnut olmayan Sultan Abdülaziz, yeni bir eğitim programı hazırlamak için Bahriye Nezaretine bir komisyonun kurulması ve çalışmalara başlaması konusunda irade göndermiştir. Bahriye Mektebine alınacak öğrencilerin üç aylarda müracat etmeleri ve rüştiye diploması bulundurmaları zorunlu tutulmuştur. Aynı yıl içerisinde harp sınıfı olarak adlandırılan seyr-i sefain* ve inşaiye** sınıflarının yanı sıra gemi makineleri işletme mühendisi olarak görev yapacak subayların yetiştirilmesi için buhar sınıfı kurulmuştur.

Tablo 17: Deniz Harp Okulu Arşivindeki Sınav Cetvellerine Göre 1869-1876 Yılları Arasında Mekteb-i Bahriye Sınıflarına Bakılarak Öğrenci Dağılımı³⁴⁴;

Sınıflar	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875
4	17	30	30	22	52	33	34
3	30	22	22	30	33	34	35
2	29	31	33	34	34	35	41
1	30	37	27	34	37	43	42

* Güverte

** Gemi inşa

³⁴⁴ Erdoğan Oran, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurum Olarak Bahriye Vekâleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2012, s. 65-66.

4.2. Sivil Mektepler

4.2.1. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nda medrese tipi öğretimden modern tıp eğitimine geçişin 14 Mart 1827 tarihinde Tıphane ve Cerrahhane-i Amire isimli okulların açılmasıyla başladığı kabul edilir. 14 Mart 1827 tarihi bu nedenle Türkiye'de tıp bayramı olarak kutlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu ilk modern tıp okulu daha sonraları Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane* ismini almış ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde hizmet vermiştir.

Fransızca tıp eğitiminin memleketin hekim ve eczacı ihtiyacını karşılamadaki yetersizliği üzerine Türkçe eğitim yapmak için sivil bir tıp okulu açılmıştır.³⁴⁵ Mektebin açılış sebepleri arasında; Osmanlı Devleti'nin hekime olan ihtiyacı, derslerin takip tarzı ve okuyup çıkanların gelecekleri ve geçimlerinin temini hususları da vardır.³⁴⁶ Mekteb-i Tıbbiyye her sene, Rumeli ve Anadolu kazalarından, 20 talebe kabul edilmiştir³⁴⁷. Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin daha iyi bir eğitim almaları için yurt dışına gönderildiği bilinmektedir³⁴⁸. 1831 yılında Cerrahhane açılmış ve Mustafa Behçet Efendi ilk kez Fizyoloji, Frengi ve Çiçek Aşısı kitaplarını tercüme etmiştir³⁴⁹. 1862 yılında ise Mekteb-i Tıbbiyede okutulan anatomi dersi Türkçeye çevrilmiştir³⁵⁰. 1864 yılında tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesinden³⁵¹ sonra 13 Nisan 1865'te bir irade yayınlanmıştır. Burada Osmanlı halkının Avrupalılar tarafından ileri bir seviyeye çıkarılan ilim, fen ve

* Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane olarak da bilinir.

³⁴⁵ Ekrem Kadri Unat ve Mustafa Samasti, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 1.

³⁴⁶ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 649.

³⁴⁷ BOA, A. MKT. MHM. 331/34, lef 1. 8 Z 1281.

³⁴⁸ BOA, İ.DH. 522/35547, 6 N 1280.

³⁴⁹ Ural Akbulut, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Eğitim*, Tübitak Matbaası, Ankara 2003, s. 23.

³⁵⁰ BOA, İ. DH, 499/33910, 23 Ca 1279.

³⁵¹ Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 956.

sanayiden faydalanması gerektiği vurgulanmıştır. Bu nedenle hem Osmanlıcanın geliştirilmesi hem de okullar ve halk için elzem kitap vb. eserlerin tercüme edilebileceği bir “Tercüme Heyeti” kurulması kararlaştırılmıştır.³⁵²

31 Ekim 1870 tarihinde Mekteb-i Tıbbiyede arzu edilen şekilde hekim yetiştirilmesi için tıp eğitiminin Türkçe verilmesinin kabul edildiğine dair bir irade yayınlanarak şu gerekçeler sunulmuştur³⁵³;

- 1) Öğretimin Türkçe yapılması faydalı olacaktır.
- 2) Her memlekette bu tür bilimler kendi lisanıyla öğretilmektedir.
- 3) Türkçede tıp terimlerin karşılıkları bulunmaktadır.
- 4) Osmanlı Devleti’nde yeterince tıp kitabı vardır.

Okula halkın talep etmesi için bazı düzenlemeler getirtilerek Mekteb-i Tıbbiyede öğrenci olacakların Askeri Tıbbiyedeki doktora sınavlarından ve askerden muaf tutulacakları ilan edilmiştir. Mektepten diploma alıp çıkanlara o zaman için önemli bir para olan bin kuruş maaşla “memleket hekimliği” verilmiştir. Tahsil müddeti başlangıçta beş sene olarak tesbit edilmişse de daha sonraları tahsil müddetine bir sene daha eklenerek öğrencilere hekimlikle beraber seririyat* dersleri verilmiştir. Böylece askeri doktorlar derecesinde okutulmuşlardır. Bir de idadi sınıfı eklenerek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin sınıfları yediye çıkarılmıştır. Fakat bir yıl sonra idadilerin sayıları artınca Mekteb-i Tıbbiyedeki idadi sınıfı kaldırılmıştır. Okulun tedris müddeti altı sene olarak kalmıştır. Sınıflar çoğaltıldıkça Mülkiye Tıbbiyesine devam edenlerin sayısı da artarak iki yüzü geçmiştir. Bu durum karşısında askeri ve mülki iki mektebin bir arada bulunmasına imkân görülemeyerek Ahırkapı’da Mülkiye Tıbbiye Mektebi için bir tarafı dersaneler bir tarafı da seririyat olmak üzere ayrıca bir bina daha yaptırılmıştır. 1874 yılında Mülkiye Tıbbiye Mektebi bu binaya taşınmıştır.³⁵⁴

³⁵² BOA, İ. MVL, 529/23733, lef 5.

³⁵³ BOA, İ. DH, 622/43260 lef 3, 4 Ş 1287.

* Günümüzde “poliklinik” olarak adlandırılır.

³⁵⁴ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 651-352.

4.2.2. Robert Koleji

1859 yılında Newyorklu bir iş adamı olan Christopher Robert İstanbul’da bir okul açmak istemiş ve Cyrus Hamlin’e bir mektup yazmıştır. Bay Robert, C. Hamlin’e o sırada bulunduğu mevkiyi bırakıp kolejin başkanı olmayı teklif etmiştir. C. Hamlin bir yıl sonra koleji görme ve inceleme fırsatı bulmuştur. “Amerikan usulü” eğitim verecek olan bu okul aşağıdaki hususları içerir³⁵⁵:

1. Okulun ücretli olacağı,
2. Okulun bir raddeye kadar hukuk okulu olması gerektiği söylenirken, kolejde hukuk profesörü bulunma zorunluluğu olacağı,
3. Bazı dallarda düzenli dersler verileceği ve özel olarak hukuk okumak isteyen öğrencilere rehberlik edileceği,
4. Öğrencilerin doğa bilimlerine bilhassa uygulamalı alanlara teşvik edileceği,
5. Matematik, mantık, tarih, ahlaki ve akli felsefe konularında kapsamlı bir eğitim verileceği belirtilmiştir.
6. Ortak bir dil benimsenecekse o dil de İngilizce olacaktır. Ayrıca bir hazırlık bölümü kurulacak ve İngilizce bilmeyen öğrenciler burada İngilizceyi öğrenip yüksek seviye derslere geçişleri sağlanacaktır.

Osmanlı Devleti’nde bulunan yabancı ve yerli, birçok farklı dil, millet ve mezhebe mensup bulunan Hristiyan toplulukların çeşitliliği bu okulu kurma fikrini ortaya çıkarmıştı. Kolejın esaslı ve yüksek eğitime sahip olması ön planda tutulmuştur. Ayrıca hiçbir Hristiyan mezhebi bir diğerinden üstün görülmecekti.³⁵⁶ Memlekete yabancı bir okulun açılmasından dolayı siyasi ve sosyal birçok olay meydana geldiği için hem milletin hem de devletin gözü çok korkmuştu. Hatta bazı çevreler ilk zamanlarda bu okulların açılmaması için ellerinden ne gelirse yapmışlardı. Mektebin kurulması için kolaylık gösterenler halk ve hükümet nezdinde iyi bir gözle görülmüyordu. En sonunda Ahmet Vefik Paşa Robert Kolejının birinci kısmının yerini 16 bin liraya sonra ikinci kısmını da 20 bin lira karşılığında

³⁵⁵ BOA, HR. TO, 146/92.

³⁵⁶ BOA, HR. TO, 146/92-2, 3.

Amerikalılara satmıştır. Böylece 1864'te bu mektep için New York'ta bir mütevelliler heyeti kurulmuştur.

Bu heyet, Amerika hükümetinin desteğini de alarak siyasi müracaatlar ve teşebbüslerin sonunda 1869'da binanın yapılmasına irade çıkarabilmiştir.³⁵⁷ 1871 yılında Arnavutköy'de İstanbul Amerikan Kız Koleji adı altında bir Protestan okul daha kurulmuştur³⁵⁸.

4.3. Abdülaziz Dönemi Kurulan İlmî Cemiyetler

4.3.1. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye

Petersburg Sefiri Halil Bey başkanlığında ve Münif Paşa'nın önderliğinde kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı aydınlarının kişisel gayretleriyle açılan ilk cemiyet olması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu cemiyet Encümen-i Danişten farklı bir statüde kurulmuş olmakla beraber hedeflerinin Encümen-i Danişle aynı doğrultuda olduğu söylenebilir. Cemiyet 1863 yılında Münif Paşa'nın önderliğinde *Mecmua-ı Fünun* adlı bir dergi yayımlamıştır. Bu dergi Avrupa'da çıkan dergi ve kitaplardan, belli bir plan ve programa bağlı kalmadan ve Osmanlı kültürü, sosyal çevredeki ihtiyaç ve lüzumu göz önünde bulundurmadan yapılan tercüme ve adaptasyonlar ağırlıklıdır.

İlk sayıda Münif Paşa, derginin yayımlanmasında amacın “*vatan çocuklarının yetişmesini sağlamak*” olduğunu belirtirken, derginin niteliklerini de şöyle sıralamıştır³⁵⁹:

- a) Dergi aylık olarak basılacaktır.
- b) Tamamı 32 sayfa olacaktır.

³⁵⁷ Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 784.

³⁵⁸ Zafer Toprak, “Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihinden Örnekler: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”, *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, S. 29, 1999, s. 48-50; Baykal Biçer, “Türkiye’de Protestan Eğitim Dizgesi Amerikan Kolejleri 1839-1922”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Avrasya Özel Sayısı, Aralık 2016, s. 50-53; Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”, *Kebikeç*, S. 36, 2013, s. 121-130.

³⁵⁹ İsmail Doğan, *Değişen Türkiye’de Bilim ve Kültür*, İmaj Yay., Ankara, 1997, s. 76; Betül Batır, “Türk Eğitim Reformunda Bir İsim: Mehmet Tahir Münif Paşa”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2014, s. 16.

- c) Dergide herkesin kolayca anlayabileceği bir dil kullanılacaktır.
- d) Dernek üyeleri haricinde dergide dışarıdan gelecek yazılara da yer verilecektir.
- e) Dergide her türlü fen ve sanayiye faydalı yazılar yayımlanacaktır.
- f) Dergide din ve politika ile ilgili yazı yazmak ise yasaktır.

Fakat Mecmua-ı Fünun bu dönemde Batı ile mukayese edilemeyecek kadar kötüdür. Çünkü Osmanlı halkı arasında bilim üretilmesine yönelik herhangi bir farkındalık söz konusu bile değildir.³⁶⁰

4.3.2. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye ve Darüşşafakanın Doğuşu

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin teşkili Daire-i Askeriyye ruznamecisi Yusuf Ziya Paşa'nın teşvik ve öncülüğüyle gerçekleşmiştir.³⁶¹ Cemiyetin kurulmasındaki amaç “yaşları yirmi otuzu aşmış hademe ve esnaflara” sabah işlerine başlamadan önce dersler verilmesidir. Ders programı ise³⁶²; *dini ve dünyevi bilgiler, okuma-yazma, tarih, coğrafya, hesap, defter tutma*'dır. Cemiyetin ilk faaliyeti Yusuf Ziya Paşa'nın kendi imkânlarıyla tamir ettirdiği Beyazıt Simkeşane'deki Valide Emetullah Kadın Mektebinde bir çırak okulu açmasıdır. Fakat bu çırak okulu zamanla yetersiz hale gelmiştir. Bunun üzerine Aksaray'daki Ebubekir Paşa Mektebi cemiyetin idaresine verilerek burada da bir şube açılmış ve mektebin faaliyeti 1865'ten 1873'e kadar sürmüştür. Çırak mektebinin derslerini nizamname gereğince fahri olarak cemiyet üyeleri vermiştir.

Üç sınıftan oluşan mektepte; *okuma yazma, ilmihal, Kur'an, Türkçe gramer, kompozisyon, matematik, tarih ve coğrafya* gibi dersler okutulmuştur. Kitap ve her türlü ders aracı öğrencilere parasız sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk Halk Mektebi sayılan bu Çırak Mektebinde eğitim 1864'ten 1873'e kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra okulun neden kapatıldığı kesin olarak bilinmiyorsa da Maarif Nazırı Münif Paşa'nın Ebubekir Paşa Mektebini 1873'te cemiyetin elinden alması veya söz konusu mektebi Darüşşafaka ile birlikte yürütmenin zorluklarının bunda rolü olduğu

³⁶⁰ İhsanoğlu, E., “Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, s. 378.

³⁶¹ Halis Ayhan ve Hakkı Maviş, “Dârüşşafaka”, *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 7.

³⁶² Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, s. 169.

tahmin edilmektedir. Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin bir parçası olmak üzere telif ve tercüme yoluyla ders kitapları, kaynak ve yardımcı kitaplar hazırlatmış, bunlar Darüşşafakanın yanında birçok resmî okulda da okutulmuştur. Cemiyet, kitap yayınlarının yanında *Mebâhis-i İlmiyye* adıyla 1867 yılından itibaren bir de aylık dergi çıkarmıştır. Başlarda derginin içeriği sadece Darüşşafaka ile ilgiliyken daha sonraları içerik genişletilmiştir. Derginin içeriğinde pozitif bilimlere ağırlık verilmiş çeşitli şekil, çizim ve cetvellerle konular açıklamaya çalışılmıştır. Dergide Vidinli Tefik ve Ahmed Muhtar gibi cemiyetin kurucularının ilmî ve teknik konulardaki yazılarına yer verilmiştir.

Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye üyeleri, iptidai seviyesinde düzenli bir okul açmayı düşündükleri sırada, Paris elçiliğinden İstanbul'a gelerek cemiyete katılan Sakızlı Ahmet Esad Paşa'nın tavsiyesiyle Darüşşafakati'l İslamiyye adı altında bir mektep kurmaya karar vermişlerdir. Esad Paşa bu mektebin kız ve erkek yetimlere mahsus bir kurum olmasını düşünüyordu. Mektebin İstanbul'un en havadar yeri sayılan Sultan Selim ile Fatih Camisi arasında, Haliç ve Boğaz girişine hâkim bir tepe üzerine kurulması kararlaştırılmıştır.³⁶³ Darüşşafakanın inşasına 1868 yılında başlanmış ve bina 1873'te tamamlanmıştır. Bu okul; Sultan Abdülaziz'in, Mısır hidivinin ve Müslümanların gösterdikleri ilgi dolayısıyla bir kısım yabancı malî müesseselerin vermiş olduğu toplam 35.000 altın lirayla yapılmıştır. Okulun planını ise Dolmabahçe Sarayı mimarı Ohannes Kalfa yapmıştır. Darüşşafaka doğrudan doğruya mektep olarak yapılan binaların ilklerindedir.³⁶⁴ Galatasaray Sultanisinin* aksine Darüşşafaka İstanbul çevresinde parasız ve yatılı bir bilim müessesesi olarak kurulmuştur³⁶⁵.

Cemiyetin, 25 Mart 1872 tarihinde yayınlanan nizamnamesinde;

³⁶³Ayhan- Maviş, "Darüşşafaka", s. 7-8.

³⁶⁴Ergin, O., *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 488-499.

* 1868 yılında Beyoğlu'nda kurulmuştur.

³⁶⁵Darüşşafakalılar Cemiyeti, *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Okulu*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948, s. 14.

1. Okula on yaşından büyük olmayan yetim ve fakir Müslüman çocukların alınması, okulun ve öğrencilerin her türlü masraflarının Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyyece karşılanması,
2. Bir idare, bir de eğitim kurulu oluşturulmasını, mektebin ve talebelerin durumu ile yakından ilgilenmek üzere bir müdür, bir de müdire tayin edilmesi,
3. Öğrencilerin askeriyede ve devlet dairelerinde çalışmalarına imkân verecek şekilde eğitilecekleri ve geceleri okulda kalacakları belirtilmiştir.

Darüşşafakaya başlangıçta kız öğrencilerinin de alınması düşünüldüğünden mektep binası iki taraflı yapılmış ama bazı sakıncalar ileri sürülerek kız öğrenci alımından vazgeçilmiştir.³⁶⁶ Okula ilk yıl 54 öğrenci kaydolmuştur. Bu öğrencilerden okuma bilen 28 kişi ikinci sınıfa, diğerleri birinci sınıfa yerleştirilmiştir.³⁶⁷ Cemiyet 1873 yılına kadar her yıl ortalama 350 öğrenciye okuma-yazma öğretmiştir.³⁶⁸ 93 Harbi İstanbul'a binlerce muhacir döktüğünden bunlardan bini aşkın kız ve erkek çocuk cemiyetçe bir vatan hizmeti olarak Darüşşafakaya alınmıştır.³⁶⁹ Darüşşafakanın eğitim ve öğretim programı devrin iptidai, rüştiye ve idadi programlarını içine alacak şekilde hazırlanmakla birlikte Maarif Nezaretine bağlı okullarda uygulanan programların çok üstündeydi. Nizamnamede dersler 8 yıllık ve özellikle Darüşşafakada okutulmak üzere programlanmıştır. Birinci sınıfın dersleri; öğrencilerin rüştiye programını takip edebilmelerini sağlayacak şekilde, son iki sınıfın dersleri ise öğretim seviyesi bakımından yüksekokul programına göre hazırlanmıştır. Bu nedenle Darüşşafakanın son iki sınıfı ali derece kabul edilmiş ve 1873-1894 yılları arasında okulu bitirenler yüksekokul mezunu sayılmıştır.³⁷⁰

³⁶⁶ Ayhan-Maviş, "Darüşşafaka", s. 8.

³⁶⁷ Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri ve Ali Kamil, *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi: Darüşşafaka Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti, Nasıl Yaşıyor?*, (Haz. Mehmet Kanar), İstanbul, 2000, s. 5.

³⁶⁸ Darüşşafakalılar Cemiyeti, *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Okulu*, s. 14.

³⁶⁹ Mehmed İzzet ve diğerleri, *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, s. 5.

³⁷⁰ Ayhan-Maviş, "Darüşşafaka", s. 8.

Darüşşafakanın ilk mezunları 15 Temmuz 1881 tarihinde şehadetname almış ve Posta ve Telgraf Nazırı İzzet Efendi sayesinde telgrafhanede işe başlamışlardır³⁷¹.

4.3.3. Arkeoloji Müzesi ve Müze-i Hümayun Mektebi

Osmanlı Devleti'nde "arkeoloji" alanında ilk müze girişimi, 1846'da Harbiye Nazırı Fethi Ahmet Paşa tarafından Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki Aya İrini'de oluşturulan koleksiyondur. 1869'da Sadrazam Ali Paşa bu eserleri Müze-i Hümayun* adı altında yeniden düzenlemiştir³⁷². Müze kavramı, resmî olarak ilk kez sadrazamlık makamından Maarif Nezaretine gönderilen 29 Ocak 1869 tarihli bir talimat yazısında yer almış ve bu tabir "müzehane" olarak kullanılmıştır³⁷³. Maarif Nazırı Saffet Paşa valilere genelgeler yollayarak eski eserlerin tanınmasını yapılmasını sağlamıştır. Saffet Paşa'nın bu belgelerin toplanması ve sandıklanarak İstanbul'a gönderilmesini istemesi bu alanda yapılan en büyük adımlardan bir tanesidir. Galatasaray Sultanisi tarih öğretmenlerinden Edward Goold buraya müdür olarak atanmış ve İstanbul çevresinde bir hayli eseri müzeye kazandırmıştır. Ali Paşa'nın ölümünden sonra bir "ara dönem" geçiren müze, 1872 yılında Ahmet Vefik Paşa'nın Maarif Nazırlığına getirilmesiyle yeni bir teşkilata kavuşmuş³⁷⁴ ve Müze-i Hümayun müdürü olarak Alman Philip Anton Dethier atanmıştır.

1874 yılında Asar-ı Atika Nizamnamesi hazırlanılarak yürürlüğe konulmuştur. Bu nizamname eski eserin ne olduğunu tanımlarken, kazı yapmak için Maarif Nezaretinden izin alınmasını zorunlu kılmıştır. Temel sorunlardan birisi olan donanımlı-yerli eleman eksikliği sebebiyle müdahale ve denetim yetersiz kalmış bundan dolayı uygulama esnasında yabancı arkeologların veya define arayanların eski eser kaçırmalarının önüne geçilememiştir. İşte tam bu nedenlerden ötürü 1875

³⁷¹ Darüşşafakalılar Cemiyeti, *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Okulu*, s. 48.

* İmparatorluk müzesi

³⁷² Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, s. 170.

³⁷³ Fehim Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik", *Tarih Okulu*, Ocak- Nisan 2010, S. 6, s. 48.

³⁷⁴ Nezih Başgelen, "Müze-i Hümayun'dan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzeleri", *Arkeoloji*, Mart- Nisan 2006, No. 14, s. 114.

yılında Müze-i Hümayun Mektebi açılmıştır. İstanbul’da açılan mektep için on altı maddelik nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamnameye göre;

- 1) Müze Mektebi, eski eser ve paralar alanında eğitim verecek ve Maarif Nezaretine bağlanacaktır.
- 2) Okulun öğrencilerine, müze binası yapılmaya kadar Maarif Nezaretinde eğitim verilecektir.
- 3) Okul on iki öğrenciyle açılacaktır.
- 4) Eğitim süresi iki yıl olan okula kabul edilecek öğrencilerin; Fransızca, Eski Yunanca, Latince ve Türkçe dillerinin yanında genel tarih ve coğrafyayı bilmeleri şarttır. Okulda bu derslerle birlikte asar-ı atika* ve meskûkât-ı kadime³⁷⁵ dersleri verilecektir.
- 5) Öğrenciler basit resim ve tasvirlerin alçıyla görsellerini çıkartmayı öğrenecek ve çeşitli taşlar hakkında bilgi edinecektir.

14 Şubat 1875 tarihli bir vesikaya göre, padişah tarafından onaylanan nizamname yürürlüğe girmiştir. Maliye Nezareti, Müze-i Hümayun Mektebi için müze ödeneğine doksan bin kuruş aktarmıştır.³⁷⁶

* Eski eserler demektir.

³⁷⁵ Sözlükte “üzerine damga vurulmuş” anlamına gelen meskûkün çağulu olan meskûkât, damgalanarak sikke haline dönüştürülmüş madeni paraları/sikkeleri ifade eder. Ayrıca bu kelime sikkelerle uğraşan bilim dalı olan nümismatik karşılığı da kullanılmıştır. Bkz; Oğuz Tekin, “Meskûkât”, *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 317.

³⁷⁶ İbrahim Serbestoğlu ve Turan Açık, “Osmanlı Devleti’nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümayun Mektebi”, *Akademik Bakış*, c. VI, S. 12, 2013, s. 161-164.

SONUÇ

Tarihte önde gelen devletlerden birisi olan Osmanlı Devleti, büyük bir devlet olmasının gereği olarak askeri, idari, hukuki, iktisadi ve sosyal birçok sahada ıslahat çalışmaları yapmıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı eğitim hayatında da dikkate değer gelişmeler meydana gelmiş, bu yüzyıl içerisinde hem aydınlar hem de halk arasında maarif alanında bir hareketlilik görülmüştür. Modern çağa ayak uydurmada sıkıntılar çeken Osmanlı âlimleri, eğitim-öğretim ile ilgili problemleri çok geç fark etmiş ve çözümler üretmeye başlamıştır. Tanzimat Fermanı yayınlanmadan önce sadece askeri alanda çalışmalar yapılmış ve okullar açılmıştır. Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise sivil siyasetin gelişmesiyle birlikte sivil okullara da yer verilmiştir. Bu dönemde ilkokullarda çok fazla gelişme meydana gelmemiştir. Temel okuma-yazma eğitiminin verildiği sıbyan mektepleri*, medrese usulü devam ederken iptidailer ise modern okullar olarak açılmaya başlamıştır. Fakat sıbyan okulları sayıca iptidailere** göre daha fazladır. Bu dönemin belki de en önemli gelişmelerinden biri, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasıdır.

Abdülaziz Devri'nde rüştiye mektepleri devlete memur yetiştirdiği için sıbyan mekteplerine daha az önem verilmiştir. Kadın öğretmen okulu olan Darümuallimatın açılmasıyla birlikte kadınların kamusal alana dâhil edilmeleri bir nebze de olsa mümkün olmuştur. Böylece okullarda kızların da eğitim görmesi sağlanılmaya çalışılmış fakat yine de birçok zorluklarla karşılaşmıştır. Dönemin önemli özelliklerinden birisi de idadi mekteplerinin açılmasıdır. İdadiler bugünkü lise düzeyinde okullardır ve 1869 Nizamnamesi'ne göre her bin haneli kasabada açılması uygun görülmüştür. Fakat bunların da yaygınlaşması rüştiyelerden dolayı mümkün olamamıştır. Çünkü rüştiye mezunlarını devlet dairelerinde cazip görevler bekliyordu.

1869 Genel Nizamname'de sultanilerin açılması için çalışmalar yapılmış bütün gayretlere rağmen sadece Dersaadet'te bir tane sultani açılabilmiştir. O da Galatasaray Sultanisidir. Abdülaziz Devri'nin şartlarına bakıldığında bu kadar

* İlkokul seviyesinde okuldur.

** Merkezde çeşitli yerlerde yalnızca 36 adet kurulmuştur.

mükemmel eğitim veren başka bir kurum daha yoktur. Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Paris ziyaretinden sonra açtığı bu mektep, nicelik ve nitelik bakımından son derece modern bir okuldur. Yine bu dönemde 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile birçok orta, yüksek teknik ve mesleki okulların açılması, Türkçenin öğretim alanında yaygınlaşması, yeni kavram, kelime ve terimlerin dilimize yerleşmesi dikkate değer gelişmelerdendir. Birçok dilden edebi, felsefi ve tarihi eserlerin Türkçeye tercümelerinin yapılması da bir diğer önemli husustur.

Bütün bu gelişmelere rağmen beklenen başarı elde edilemese de Abdülaziz Devri'nde açılan okullar daha sonraki okullara model teşkil etmiştir. 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de Türk eğitim sisteminin bel kemiği haline gelmiştir. Bu nizamname ancak 1880'de kuvveden fiile geçebilmiş, o da farklı yer ve zamanlarda mümkün olmuştur. Devletin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve sosyal güçlükler nedeniyle okulların bina, öğretmen, araç-gereç masrafları güçlüklerle karşılanmış ve hatta bazı yerlerde halktan destek almak zorunda kalınmıştır. Birkaç küçük değişiklikle 1913 Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'ne kadar yürürlükte kalan Maarif Nizamnamesi, hem kamusal eğitim alanı, hem de nezaretin yapısı için kapsamlı bir yasal iskelet olmuştur. Gerçekte ise nizamnamenin vilayetlerdeki idarelerle ilgili maddeleri, sadece Abdülhamid Dönemi ve sonrasında uygulanmıştır. Bu nedenle de 1869 süreci, 1913'e kadar, yukarıda bahsettiğimiz eğitim meselelerinin, vilayetlerdeki maarif idareleriyle bağlantılı bir şekilde ele alınıp değerlendirildiği ilk ve son dönem olmuştur.

“Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876)” adlı tezde; örnek, tablo ve açıklamalar kullanılarak dönemin maarif hayatı izah edilmeye çalışılmıştır. Umarım bu çalışma Osmanlı Devleti'nin on beş yıllık maarif hayatını, dönemin eğitim sorunlarını, değişim ve dönüşümlerini yansıtabilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Ahmedi Kalemî Defterleri

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Nezaret ve Devâir Evrakı

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî,

İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi

Hariciye Nezaretî Tercüme Odası Kalemî

İrade Meclis-i Vala

İrade Dâhiliye

İrade Meclis-i Mahsus

İrade-i Şura-yı Devlet

İrade Hariciye

Maarif Nezaretî Mektubî Kalemî

Şurayı Devlet Evrakı

Yıldız Esas Evrakı

Resmî Yayınlar

Düstûr Koleksiyonu,

Salanme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye

1280, 1281, 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294.

Takvim-i Vekayi, 25 Muharrem, 1287.

Takvim-i Vekayi, nr. 1184. 1 Zilkaade, 1286.

Takvim-i Vekayi, nr. 283, 4 Rebiülevvel 1261.

Takvim-i Vekayi, nr. 303, 27 Receb, 1262.

Takvim-i Vekayi, nr. 306, 10 Zilkade, 1262.

Takvim-i Vekayi, nr. 372, 23 Rebiülevvel 1264.

Takvim-i Vekayi, nr.1025, 4 Şaban, 1285.

Takvimi-i Vekayi, nr. 1217, 25 Muharrem, 1287.

Kitap ve Süreli Yayınlar

- ADIVAR, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, (Haz.) Aykut Kazancıgil-Sevim Tekeli, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Ahmet Lûtfi Efendi. “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Maarif Teşkilatı (1267-1287)”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, c. XVI, S: 17, (94), İstanbul, 1926, ss. 302-317.
- AKBULUT, Ural. *Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim*, Tübitak Matbaası, Ankara, 2003.
- AKGÜNDÜZ, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş, Ulusal Yayınları*, İstanbul, 1997.
- AKYILDIZ, Ali. *Tanzimat Devri Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- AKYOL, İbrahim Hakkı. “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- AKYÜZ, Yahya. “Dârülmualimin İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Milli Eğitim*, S: 95, Mart 1990.
- AKYÜZ, Yahya. “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, c. I, S: 2, 2011.
- AKYÜZ, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, İstanbul, 1999.
- ALKAN, Mehmet Ö. *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.
- ALTINOVA, Ayşegül. *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2010.
- ANTEL, Sadrettin Celal. “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

- AYAS, Nevzat. *T.C. Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, MEB, Ankara, 1948.
- AYHAN, Halis-MAVİŞ, Hakkı. “Darüşşafaka”, *İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul, 1994.
- BALCI, Sezai. “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXVII, S: 44, 2008, ss.77-98.
- BALTACI, Cahit. “Mektep”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XXIX, Ankara, 2004.
- BAŞGELEN, Nezh. “Müze-i Hümayun’dan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzeleri”, *Arkeoloji*, Mart- Nisan 2006, No. 14, ss. 114-121.
- BATIR, Betül, “Türk Eğitim Reformunda Bir İsim: Mehmet Tahir Münif Paşa”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 2, 2014, ss. 11-24.
- BAYSUN, Mehmet Cavit. “Mustafa Reşit Paşa”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- BERKER, Aziz. *Türkiye’de İlk Öğretim I (1938-1908)*, MEB, Ankara, 1945.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Haz.) Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul, 2008.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul, 2013.
- BEYDİLLİ, Kemal. “Mühendishane-i Berri Hümayun”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006.
- BİÇER, Baykal, “Türkiye’de Protestan Eğitim Dizgesi Amerikan Kolejleri 1839-1922”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Avrasya Özel Sayısı, Aralık 2016, ss. 44-69.
- BİLİM, Cahit Yalçın. *Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1984.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit. *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, MEB, 1995.
- CELAL, Musahipzade. *Eski İstanbul Yaşayışı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.
- CİHAN, Ahmet. *Osmanlı’da Eğitim*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014.

- CİHAN, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yay., İstanbul, 2004.
- ÇETİNSAYA, Gökhan-BUZPINAR, Ş. Tufan. “Mithat Paşa”, *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005.
- Darüşşafakalılar Cemiyeti, *Darüşşafaka Türkiye’de İlk Halk Okulu*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.
- DEMİREL, Muammer. “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1995.
- DOĞAN, İsmail. *Değişen Türkiye’de Bilim ve Kültür*, İmaj Yay., Ankara, 1997.
- DOĞAN, İsmail. *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri: Kurumlar, Kişiler, Söylemler*, Nobel Yayınları, Ankara, 2010.
- DOĞAN, Recai. “Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I, S: 37, 1997, ss. 407-442.
- ENGELHARDT, Eduard Phillippe. *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- ERDOĞAN, Aynur. *Osmanlı’da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2006.
- ERDOĞDU, Teyfur. “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. LI, S: 1, 1996, ss. 183-247.
- ERGİN, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*, c. I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- GELİŞLİ, Yücel. “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler*, c. XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- GENCA, Elif. “Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)”, *İÜHF*, c. LXXII, S: 1, 2014, ss. 531-554.
- GÖKDOĞAN, Dr. N. “Tanzimat ve Müspet İlimler”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940.

- HAYTA, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi, (1278/1862-1286/1869)*, Kùltür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- HAYTA, Necdet-ÜNAL, Uğur. *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışına Kadar)*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “Darülfünun”, *DİA*, c.VIII, İstanbul, 1993.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, (Haz.) Hakkı Dursun Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, 1992.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, (Haz.) Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1992.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. *Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağında*, IRCICA, İstanbul, 2010.
- İNAL, Mahmut Kemal İbnülemin. *Son Sadnâzamlar*, c. II-V, İstanbul, 1969.
- İZZET, Mehmed- ESAD, Mehmed- NURİ, Osman- KAMİL, Ali, *Dariüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi: Dariüşşafaka Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti, Nasıl Yaşıyor?*, İstanbul 1927, (Haz.) Mehmet Kanar, İstanbul, 2000.
- KAFADAR, Osman. *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, 1997.
- KANSU, Nafi Atuf. *Türkiye Maarif Tarihi (Bir Deneme)*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c. VI, TTK, Ankara 1983.
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, c. VII, TTK, Ankara, 1976.
- KAZAMİAS, Andreas. *Education, and The Quest Modernity in Turkey*, Chicago, 1966.
- KOÇER, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB, İstanbul, 1991.

- KODAMAN, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara, 1991.
- KORAY, Enver. *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1991.
- KOYUNCU, Nuran. Hukuk Mektebi'nin Doğuşu, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XVI, S: 3, 2012, ss. 163-186.
- KURNAZ, Şefika. *Cumhuriye Öncesi Türk Kadını, (1839-1923)*, Öz-el Matbaası, Ankara, 1991.
- KURULUOĞLU, Fehim. "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik", *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2010, S: 6, ss. 45-61.
- LEWİS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Boğaç Babür Turna), Ankara, 2008.
- Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338/1920.
- MEHMET, Ali Ayni. *Daru'l-fünun Tarihi*, (Haz.) Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin. *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- ORAN, Erdoğan. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurum Olarak Bahriye Vekâleti, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2012.
- ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (2. Basım), İstanbul, 1987.
- ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yay., İstanbul, 2006.
- ORTAYLI, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.
- ÖZALP, Reşat-ATAÜNAL, Aydoğan. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu- Milli Eğitim Şurası)*, MEB, İstanbul, 1977.
- ÖZTÜRK, Cemil. "Darülmualimin", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993.

- ÖZTÜRK, Cemil. *Atatürk Devrinde Öğretmen Yetiştirme Politikası*, TTK, Ankara, 1996.
- PATRICK, Mary Mills. *Son Sultanların İstanbulu'nda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar*, (Çev: Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.
- REFET. Türkiye'de İbtidai Maarif, *Türk Yurdu*, c. II, S: 7, Yenigün Matbaası, Ankara, Nisan 1341, ss. 38-41.
- RİDHA, Şule Sağlam (Der.), "Türkiye'deki Askerî Okulların Tarihi", *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER)*, Araştırma 25.
- SAKAOĞLU, Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1966.
- SAKAOĞLU, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Sistemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- SEMİZ, Yaşar-KUŞ, Recai. "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitimi- İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Sakarya Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 15, 2004, Konya, ss. 275-295.
- SERBESTOĞLU, İbrahim-AÇIK, Turan. "Osmanlı Devleti'nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümayun Mektebi", *Akademik Bakış*, c. VI, S: 12, Yaz 2013, ss. 157-172.
- SOMEL, Selçuk Akşin. "Osmanlı Modernleşme Dönemi Kız Eğitimi", *Kebikeç*, S: 10, 2000, ss. 223-238.
- SOMEL, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- SU, Kamil. *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, MEB, İstanbul 1974.
- SUNGU, İhsan. "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, c. VII, No: 28, 1943.
- ŞEMİN, Refia. *Eğitim ve Öğretim Problemimiz*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973.
- ŞEN, Adil. "Osmanlı'dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları", *EKEV Akademi Dergisi*, S: 57, Güz 2013, ss. 447-492.

- ŞİŞMAN, Adnan. Mekteb-i Osmanî (1857-1864), *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul, 1986.
- TAŞKIN, Ünal. “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. I, S: 3, Bahar 2008, ss. 343-366.
- TEKELİ, İlhan -İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK, Ankara, 1993.
- TEKİN, Oğuz, “Meskûkât”, *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004.
- TOPRAK, Zafer. “Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihinden Örnekler: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”, *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, S: 29, 1999, ss. 48-50.
- TÜRK, Ercan. *Türk Eğitim Sistemi ve Yönetimi*, Nobel Yay., Ankara, 2002.
- TÜRK, İbrahim Caner. ““Türkiye’de Orta Tahsil” Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”, *TAED*, Erzurum, 2014, ss. 351-378.
- UBICINI, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, Çev: Cemal Aydın, Timaş, İstanbul, 1998.
- UÇMAN, Abdullah. “Encümen-i Daniş”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul, 1995.
- UNAT- Ekrem Kadri-SAMASTİ, Mustafa. *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909*, Basım Atölyesi, İstanbul, 1990.
- UNAT, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesinde Tarihi Bir Bakış*, MEB, Ankara, 1964.
- UYANIK, Ercan. “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik bir Çözüm: Yarı(m) Rüştîyeler”, *Tarih Dergisi*, S: 49, İstanbul, 2010.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1965.
- ÜNVER, Süheyl. “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

- ÜREKLİ, Fatma. *Tanzimat ve Osmanlı Sosyal Yapısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme ABD, İstanbul, 1990.
- YAKIN, Gülnaz (Koyuncu). *İzmir Sanayi Metebi (Mithatpaşa Endüstri Meslek Lisesi) (1868-1923)*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1977.
- YALTKAYA, Şerefettin. “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medresler”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c. XV, 1986.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, c. III, 1982.
- YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz Ç. “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”, *Kebikeç*, S: 36, 2013, ss. 121-130.
- YILDIRIM, Mehmet Ali. *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yakınçağ ABD, Ankara, 2010.
- YÖRÜK, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2008.
- YÜCEL, Hasan Ali. *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994.